

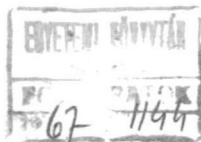
22548/A
1313
52548
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

1967 MÁJ 15.

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

X.

SZEGED
1966

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

X.

SZEGED

1966

Szerkeszti:

FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:

PÁLFALVI ETELKA

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 400 példányban, – 5 (A/5) ív terjedelemben
az MSZ 5601–59 és az MSZ 5603–55 szabványok szerint

66-6297 – Szegedi Nyomda

MONDATERMINOLÓGIÁK ÉS MŰFAJKRITÉRIUMOK

FERENCZI IMRE

A folklór, azon belül a népköltészet¹ egyik legáltalánosabban ismert, s minden bizonnyal egyik legrégebbi műfaja a népmonda. Sokszor utaltak már arra, hogy egyebek között a formai egyszerűsége okozta azt, hogy mostoha módon bántak vele: elhanyagolták vizsgálatát.² Így történt ez nálunk is.³ Az utóbbi években azonban népszerű téma lett a folkloristák körében a népmonda, s ma már regionális és nemzetközi együttműködés alapjául szolgál e műfaj szisztematizálásának megvalósítása.⁴ Az *International Society for Folk-Narrative Research* többek között éppen Budapesten vitatta meg (1963) a népmonda alapvető kérdéseit: kísérletek történtek általános érvényű definíciók elfogadtatására, és javaslatok hangoztak el a rendszerezésre vonatkozóan.⁵ Az osztályozás lehetőségét, problematikusságát hangoztató, sőt annak elutasítását is megfogalmazó nézetek⁶ ellenére az eddig elért eredmények biztatóak. Nézetazonosságról természetesen csak abban az értelemben lehet szó, hogy a különböző európai és Európán kívüli népek küldöttei elismerték a monda internacionális jellegéből fakadó közös feladat megoldásának szükségességét, hogy ti. alkossák meg a nemzeti katalógusokat, s ezekből épüljön fel azután a nemzetközi mondaszisztéma, amely a folklorkutatás elengedhetetlen segédeszköze.

Szerintünk meglepetés lett volna, ha a budapesti vagy akár a későbbi konferencia⁷ minden tekintetben megnyugtató útmutatást nyújt. Ezúttal már annak a kimondott vagy burkolt polemiának vagyunk tanúi, amely mögött a marxista és a polgári nézőpontú folkloristák véleménykülönbsége tükröződik. Az eredmények fenntartások nélküli adaptálásáról tehát szó sem lehet, erről tanúskodik az Ethno-

¹ A *folklór*-t a nép hagyományos jellegű szellemi kincsének egészére vonatkoztatjuk, a *népköltészet* pedig csak a művészi értékű produktumokat jelenti.

² Legutóbb pl. HAND, W. D.: Status of European and American Legend Study. *Current Anthr.* Vol. 6. (1965) 439.

³ L. az Ethn. 1966. évfolyam 1. számában a Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány... c. dolgozatom.

⁴ Az erre vonatkozó erőfeszítésekről: HAND, W. D.: i. m. 439—440.

⁵ A résztvevők előadása megjelent az *Acta Ethn.* XIII. (1964) 7—131. lapjain.

⁶ SCHMIDT, L.: Vor einer neuen Ära der Sagenforschung. *Österreichische Zeitschr. f. Volkskunde*, N. S. XIX. Bd. (1965) 53—74. A szemantikus rendszerezéstől mindenképpen óvakodni kell, mint azt a szovjet kutatók helyesen hangsúlyozzák: PUTYILOV, B. N.—SZOKOLOVA, V. K.: *Oszovnuje problemu szovjetszkoj folklorisztiki*. Szovjetszkaja Etn. 1964. 4. sz. 36.

⁷ Az *International Society for Folk-Narrative Research* általános és egyértelmű program-megvalósítási tervének regionálisan mutakozó bökkenőire (l. gyűjtések hiánya, műfaji tisztázatlanság etc.) gondolok.

graphia múlt évi egyik számában közreadott tanulmány is⁸, amely a mondák műfaji osztályozása kérdéséhez szól hozzá. A Herder-i romantikus alkotás-teória (Naturpoesis) által inspirált törekvések Grimm-i szintézise, Wundt W. és Ranke Fr. elméleti alapvetése, a Jolles A. kezdeményezését követő erőfeszítések, a Jung-i archetypust bizonyítani látszó ősképek konstatálása, Wesselski A. meddő fáradozása, von Sydow C. W. és követői revíziós törekvése, Peuckert W.-E. lankadatlan tenniakarása, a közelmúltban és a ma dolgozó hazai kutatógárda hatalmas tapasztalati kincse arra int, hogy körültekintő gonddal nyúljunk a népmonda elméleti kérdéseire.

Az ellentmondások sokassága szkepticizmust ébreszt, mert a szakirodalom garmadáján átrágva magunkat éppen a lényegi kérdésekről tudunk meg a legkevesebbet: mit értünk a népmonda fogalmán? Hogyan alakult önálló elbeszélő formává? Mit tükröz a valóságból? Vannak-e autonóm műfaji sajátosságai? A kérdéseket természetesen szaporíthatnánk, de ennyi is elegendő annak illusztrálására, hogy aggályunk okát honnan eredeztetjük. Továbbá a szakirodalom tanulmányozása, de talán még inkább a gyakorlati gyűjtőmunka tapasztalata adta fel azt a kérdést is, hogy miféle ismérvei vannak hát a népmondának. *Vajon a közhasználatban a népmonda csoportjába, pontosabban szólva a népmonda fogalomkörébe vont elbeszéléstípusoknak van-e valamilyen alapvetően közös vonásuk, s ha van, akkor mi az?* Ez utóbbi probléma oldaláról közelítjük meg a válaszadást. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy törekvésünket a pragmatikus indíték inspirálta, tehát az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásában érlelődött s erősödött, mert nem közömbös, hogy a mondafeljegyzések fáradságos munkáját milyen alapelvek határozzák meg. Elegendő-e a tradicionálisnak ítéltető szövegek (mondák) feljegyzése? Mi legyen a mérték? Mindenki belátása szerint döntse-e el a szövegek minőségét? Az sem mindegy, hogy a gyűjtő túllát-e a szövegen, felismeri-e a műfaj összefüggését az elbeszélő közösséggel, a vizsgált miliővel. Az eddigi mondagyűjtéseink áttekintése ugyanis aligha enged kétséget affelől, hogy az immár egy évszázada, vagy ha pontosabbak akarunk lenni, akkor a másfél század alatt publikált és kéziratban rögzített nyert tekintélyes mondaanyag folklorisztikailag nézve messze marad az ideálistól, nem is szólva a tudománytörténetileg igazolt „morbus aestheticus” következményeiről,⁹ amelynek hatása itt-ott napjainkig kísért. Szerencsés kezű és ösztönösen jóítéletű gyűjtők persze mindig voltak és lesznek is, de a feljegyzések többsége vajmi keveset mondhat a népmonda hamisítatlan vonásairól. Mármost tehát az alapelvek tisztázása elengedhetetlen, s ha ez sikerül, akkor az a gyűjtő számára éppen úgy kötelező erejű, mint a folklorista szakemberre.

A felvetődő probléma kifejtése indoklásul szólnunk kell a népmonda műfaji és terminológiai vonatkozásairól. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egyes nemzetek ezen a téren a maguk sajátos szokáshagyományát követve lényegében egyéni utat jártak, jóllehet korábban általában a Grimm-testvérek mondameghatározását és műfaji jellemzését vették alapul.¹⁰ Ennek az eljárásnak jogosságát nem maga a gyakorlat döntötte el, hanem éppen a mondagyűjtések hiánya, amelyről a mondatörténeti áttekintés meggyőző képet ad. A módszerek és elvek fogyatékoságán túlmenően objektív alapja is volt annak, hogy éppen a kutatási tapasztalat növekedésével

⁸ VOIGT V.: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethn. LXXVI. (1965) 200—220.

⁹ Hú kísértője mondapublikációink történetének, a találó kifejezés egyébként TOLNAI VILMOSTÓL származik.

¹⁰ Vö. Deutsche Sagen, Gesammelt durch die Brüder Grimm, Erster Teil; München u. Leipzig (1816). Vorrede: V,

párhuzamosan fokozódott e műfaj megítélésében követett sajátos utak száma és a terminológiai egyenetlenség. Ezt egyfelől maga a műveltségi állapot, a szájhagyomány alakulásfolyamata, másfelől a népi elbeszélések tarkasága involválta.

1. A monda előtörténete

Nálunk a XIX. század első évtizedeiben kezdődtek a mondai hagyományon alapuló költői feldolgozások, amelyek elsősorban a nemzeti tudat erősítését szolgálták. A hajdani nemzeti nagyság, a múlt idealizálása szebbnél-szebb *regék* írására serkentette kiváló költőinket: beköszöntött a rege virágkora.¹¹ Egyelőre még nem a népköltészet ügyének tudatos pártfogolásáról van szó, hanem a hajdani nemzeti dicsőség aposztrofálására, a nemzeti ébredés elérésére esik a hangsúly, vagyis a nemesi-nemzeti tradíció ápolására.¹² A DUGONICS és mások műveibe¹³ beleszótt szájhagyományok a történeti távlatok súlyát és jelentőségét voltak hivatva szolgálni; a népi itt egyenlő a régivel.¹⁴ Ekkortájt jelennek meg a magyar nemesi patriotizmus eszmei vonalától távoleső HORMAYR—MEDNYÁNSZKI-féle Taschenbuchban olyan hazai tárgyú mondák, amelyek átdolgozásukban az aulikus történelemszemléletet viselik magukon.¹⁵ Ugyancsak ezekre az évtizedekre esik a Grimm-i eszmék hatására, annak primer hullámaként az első magyar mesegyűjtemények megjelentetése idegen nyelveken.¹⁶ Ami a rege- és monda-földolgozásokat illeti, azok vajmi keveset árulnak el a népmondáról, csupán a történeti tárgyú népköltészeti alkotások témáiból adnak valami előleget.¹⁷ Röviden szólva azt mondhatjuk, hogy a XIX. század első évtizedeiben jobbra a nemzeti törekvést elősegítő pozitív előjelű regefeldolgozások tanúskodnak a népmonda sejthető gazdagságáról, és mai fogalmaink szerint elsősorban a történeti népmondák létezéséről. A Habsburg szemléletű mondaközlések közelebb állnak a Grimm-testvérek mitologikus koncepciójához,¹⁸ de a népiesség irányába törő hazai célkitűzések folytán hatásuk a XIX. század elején elszigetelődik. Szerkezeti és formai tekintetben mondhatni semmit sem árulnak el az eredeti nép-

¹¹ L. GYÖRGY L.: A magyar regény előzményei. Budapest, 1941. 308, 409, 463, 478, 493. és passim. Főként irodalmi alkotás nevéként alkalmazzák a *regét*. Vö. HORVÁTH J.: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. 254. — HEINRICH G.: Kisfaludy Sándor regéi. ItK. I. (1891) 76—92.

¹² HORVÁTH J.: i. m. 35. és kk. Az irodalmunkban jelentkező nacionalizmus a nemzeti oppozíció korában pozitív irányba mutatott, noha csírájában már a regresszív nemesi törekvések is benne-rejlenek. L. TÓTH D.: A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban c. előadását. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közl. XVI. k. (1960) 49—70. és a hozzászólásokat: 71—107.

¹³ L. a 12. sz. jegyzet forrásait.

¹⁴ HORVÁTH J.: i. m. 40.

¹⁵ VON HORMAYR, J.—VON MEDNYANSKY, A.: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte... c. kiadvány köteteiről van szó, amelyek főképpen a múlt század 20-as éveiben jelentek meg Bécsben. Rendszeresen közölt mondákat.

¹⁶ Ennek a törekvésnek a lényegét már többször összefoglalták, így pl. HORVÁTH J.: i. m. 132. és kk.

¹⁷ A hagyomány és a regefeldolgozás kapcsolatát Dugonicstól kezdve nyomon kísérhetjük. Hiányzik azonban egy átfogó elemzés, noha az egyes költőkre és írókra vonatkozóan számos közlemény érinti e kérdést.

¹⁸ GAÁL GYÖRGY, MAJLÁTH JÁNOS és MEDNYÁNSZKY ALAJOS kiadványaira gondolok, Vö. HORVÁTH J.: i. m. 132. és kk. — ismertető felsorolását.

mondáról, akár prózai, akár verses elbeszélésekről legyen szó. A *rege* fogalomköre akkor még aránylag világos, a *monda* (Sage) pedig csak a német nyelvű kiadványokban fordul elő.¹⁹

A nemzeti hagyományok megismertetésének ügye a XIX. század 30-as és 40-es éveiben is aktuális maradt, sőt a politikai törekvések demokratikus programbővülésével párhuzamosan egyre inkább a jobbágyság költészeti hagyományaira irányul a figyelem. Petőfi programja — a nép uralkodjon a költészetben — már a népköltészet ismeretében érelődött jelszóvá.²⁰ A népies dalok (*pórdalok*) mellett egyre többször emlegetik a *népmondákat*, ill. *pórregéket*.²¹ Folklorisztikai mértékkel mérve az első jelentős népköltési gyűjtemény ugyan csak 1847—1848-ban jelenik meg,²² de a népi elbeszélő hagyomány, jelesen a mondagyűjtés igényét PULSZKY FERENC már 1840-ben határozottan megfogalmazza.²³ A jobbágyság költészeti kincse iránti érdeklődés fokozódása, az a tény, hogy a nép fogalmának használata igen sokrétű, meglehetősen sok ellentmondást eredményezett a népi, népies költészet értelmezésében, a népi prózai költészet körére vonatkoztatott terminológiák használatában. A népi prózai alkotások fajtáinak (népmese, népmonda) megkülönböztetése terén sem jobb a helyzet. Jellemző, hogy az ERDÉLYI JÁNOS gondozásában megjelent nagy gyűjtemény a Népdalok és mondák címet viseli, de itt a *monda* elnevezés valójában nem mondákat, hanem a kötetben szereplő meséket jelöli.²⁴ A fogalmak elbizonytalanodását elősegítette a mitológiai emlékek pártfogolása is, mert ezek a vallási-ideológiai színezetű töredékek (*babonák*) nagyon sokszor történetű kerekedve élnek a nép ajkán, s a népi elbeszélések egyik sajátos típusát (*babonás-történet*) alkotják,²⁵ tehát a mondai jellegű népi prózai alkotások új fajtával szaporodtak. A *rege*, illetőleg annak jelzős összetételei (tündérrege, pórrege, néprege) a múlt század első felében uralkodó szerepet játszanak az epika területén, s többségükben olyan költői (verses vagy prózai) feldolgozásokra vonatkoznak, amelyek tárgyukat a történeti forrásokból vagy a néphagyományból merítik. Funkciójukban a nemzeti öneszmélés és a nép (jobbágyság) felemelkedése ideológiáját szolgálták, de minthogy a politikai-társadalmi indítékok (nemzeti szuverenitás helyreállítása, jobbágyszabadítás) sem mindig egyeztek, ugyanúgy az ideológiai elvek sem. Ez a körülmény azért érdemel fokozott figyelmet, mert a XIX. század első felében a nemzeti irodalom művelői többségükben a nemesi-nemzet szemléletben nevelkedtek, s jöllehet közülük sokan eljutottak a plebejus forradalom gondolatáig, mégis gátolta őket a népköltészet lényegének fölismerésében, hogy ti. annak semmi köze nincs a dagályos jelzőkkel felcicomázott regékhez. A nép prózai alkotásai a maguk szerény formájában is sokkal többet mondanak az igazságról és a valóságról, mint az álpátosztól fűtött sablonos regefeldolgozások, de ennek felismeréséig még majdnem egy emberöltő telik el.

¹⁹ PL. MAILATH, J.: Magyarische Sagen und Märchen (Brünn, 1825) kötete címében, s rendszeresen ismétlődik az előbb említett Taschenbuch-ban. A regét illetőleg l. a 11. sz. jegyzet irodalmát.

²⁰ A Petőfire és harcostársaira ható előzményekről HORVÁTH J. kitűnő könyve szolgál kalauzul. L. i. m. 219. és kk.

²¹ HORVÁTH J.: i. m. 254—255.

²² ERDÉLYI J.: Népdalok és mondák. I—II. Pest, 1847—1848.

²³ Népmondák. Athenaeum, IV. év (1840) II. félév 11. sz. 161—165. Vö. Emlény 1840-es évf.-ban megjelent, lényegében azonos közleménnyel.

²⁴ HORVÁTH J.: i. m. 267.

²⁵ PULSZKY F.: i. m. 164. és HORVÁTH J.: i. m. 255.

A szabadságharc bukása után következő évtizedek jelentik a népköltészet, azon belül a népmonda közreadásának reneszánszát. A felhívított és kétes értékűvé tett regék még az újabb félévszázad sajtótermékeiben is privilégiumot élveznek, de immár annak is eljött az ideje, hogy az ösztönös és spontán rajongást felváltsa a tudományos vizsgálat. Megindul a folklorisztikai igényt legalábbis megközelítően kielégítő mondagyűjtemények kiadása,²⁶ IPOLYI mitológiai összefoglalója valóságos tárháza a mondai hagyománynak,²⁷ amelyet még ő is szeret rege néven emlegetni. A későbbi mitológiák,²⁸ a különböző tájmonográfiák²⁹ tovább szaporítják a történeti és mitologikus csengésű mondákat, ill. regéket. Az indítékok iránya mindjobban kereszteződik, a progresszív irányba mutató népiesség pedig egyre inkább háttérbe szorul. A különböző zsurnálok etnográfiai tarkaságai különböző nemzetiségekről közölnek életképeket, s novumnak könyvelhető el az egyes tájak összefüggő (földrajzi-történeti-néprajzi) ismertetése.³⁰ A kiegyezés előtt és 1867 után a vidék-kultusz, a paraszt-kultusz, a hamis népi romanticizmus levegője terjeng,³¹ amely elkendőzi az igazi társadalmi problémákat. Ebben a szellemi légkörben elevenen izzik a nacionalizmus, a hungarocentrizmus, s lankadatlanul párbajoznak a kuruc- és labancpártiak, vajmi keveset törődve az igazi nemzeti és társadalmi problémákkal. Ki tudja, mennyi rege születésében játszott közre ez a történelmi miliő, mert elegendő csupán Thaly kuruc dalainak megszületésére³² utalni ahhoz, hogy a történeti népmonda nacionalista torzításainak lehetőségét érzékeltessük. Ebben az összefüggésben a mitológia szerelmeseinél is ott lappang valami a nemesi örökségből a hajdani nagyság illuziójának megőrzése és táplálása szándékával.³³

Látszólag messze kerültünk a tulajdonképpeni folklorisztikai problémáktól, mert végezetül is a népköltészet alkotásproblémáira inkább a Kisfaludy Társaság és a Tudományos Akadémia által támogatott gyűjtések és publikációk alapján válaszolhatunk. De ezen a vonalon is megakadunk, a helyzet ugyanis az, hogy a főntebb jelzett esztétikai vezérelv, amely — talán éppen a megbecsülést hangsúlyozandó — csak az irodalmi mércéhez felérő népköltészeti alkotásokat tartotta kedves gyermeknek, nemigen törődött a szerényebb szerkezetű és formájú népmonda sorsával. Ezek ugyan alkalmas építőkövei lehetnek volna az ARANY-dédelgette

²⁶ PL. KÖVÁRY L.: Száz történelmi rege. Kolozsvár, 1857.

²⁷ IPOLYI A.: Magyar Mythologia. Pest, 1854. (II. kiadása 1929.)

²⁸ KANDRA K.: Mythologia. Eger, 1892., továbbá KÁLMÁNY L. kísérletei, valamint a Magyar Népköltési Gyűjtemény mondákat közlő kötetei: I. (1872), III. (1882), VIII. (1906), XIII. (1914), XIV. (1924).

²⁹ Kiemelkedők JANKÓ J. néprajzi tájmonográfiái, de hasznos anyag rejlik többek között a megyei monográfiákban is.

³⁰ PL. ORBÁN B.: Székelyföld leírása... I—VI. k. Pest, 1868—1873.

³¹ Magvas tanulmányok foglalkoznak a kor irodalmi légkörével. L. HORLAI GY.-né: A népiesség válsága 1848—49. után. ItK. LXIII. (1959) 42—66. — NACSÁDY J.: Az irodalmi népiesség 1867 utáni problémáihoz. It. 49. (1961) 394—405. — SOMOGYI GY.: Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának irodalmában c. előadása: MTA Nyelv- és Irodalomtud. Közl. XVI. (1960) 109—131. és uo. a SZABOLCSI M. előadását is érintő hozzászólások: 137—192. l.

³² A RIEDL FR. által emelt óvás óta terjedelmes vitairódalom született. Elegendő két kitűnő összefoglalásra utalnom: ESZE T.: A kuruc költészet hitelessége. It. 1951. 31—47. és VARGA I.: A kuruc költészet kérdésének története. (Adalékok a pozitívizmus és a szellemtörténet bírálatához.) ItK. LXV. (1961) 19—31.

³³ IPOLYI A. vezérelvéről az egyik emlékezésben ezt a helytálló megállapítást olvashatjuk: „Az organikus történetfejlődés legerősebb rugóját a romantikus és történeti iskola felfogásának megfelelőleg a nemzeti szellemben látja.” HEKLER A.: Ipolyi Arnold emlékezete. Századok, LVIII—LVIII. (1923—1924) 237.

magyar Kalevalának, de mint tudjuk, a tervezett eposzi rekonstrukció nem sikerült, mégpedig az epikai anyag hiánya miatt, mert nálunk az összefüggő történeti ének és történeti mondaciklusok nyomát elmosta a történeti sorsváltozás és a műveltségi átalakulás. Petőfi fegyvertársa és barátja hitt az ősi magyar eposz létezésében, hitt a nép teremtő géniuszában, s törekvését a függetlenségi harc szellemi bázisának megerősítése is inspirálta.³⁴ De reményei meghiúsultak, s egyik prózai dolgozatában lehangoló szavakkal illeti a nép történeti epikai hagyományának szertefoszlását.³⁵ Erősen hihető, hogy éppen az Arany—Gyulai állásfoglalás eredményezte a Magyar Népköltési Gyűjtemény megvalósult tematikáját, s hogy abban, kivéve az utolsó kötetet,³⁶ jelentékenyebb mondaanyag nem látott napvilágot, s vita nem folyhatott róla.

A népköltészet, s egyáltalán a folklór ügyében kifejtett nemzeti és irodalmi célú törekvések örökségét a történettudomány és más diszciplínák, valamint az irodalmi intézmények gyámsága alól önállóvá felcseperedett néprajztudomány vette tulajdonába, s a társasággá szerveződött szakmai tábor elsősorban az Ethnographia évfolyamaiban³⁷ adta közre fáradhatatlan szorgalommal többek között a népmondákat, a mítoszi emlékeket, ill. babonákat. A *rege* megjelölés egyre ritkábban fordul elő, de a közlemények címében annál többször szerepel a *monda* és a *babona* szó, valamint a *mítosz* (mítoszi emlék).³⁸ Majd találkozunk a *babonás-történet* terminológiával;³⁹ az pedig már a napjainkhoz vezető évtizedek kutatási történetéhez tartozik, hogy szokássá vált a *história* (*istória*), a *történeti monda* (*történeti népmonda*), a *csodálatos történet*, a *hiedelem-monda*, az *igaz-történet*, s legújabban a *visszaemlékezés* szakkifejezés. A terminológiák szaporodásában nemcsak a közvetlenül használt terminus technikuskok játszanak szerepet, hanem egyrészt a monda-följegyzők azon igyekezete, hogy hűséggel interpretálják az adatközlők táji, műfaji vonatkozású névadását, másrészt az a törekvés, hogy szabatosabban határolják körül a mesékhez nem sorolható, de az elbeszélés megformálásának nyomait eláruló és tradicionális tartalmi elemet hordozó népi elbeszéléseket. A magam gyűjtő-prakszisában is egész sor subtípus neve fordult elő, s korántsem a teljesség igényével felsorolva effélék: *betyár história* (*betyár istória*), *ördögös meséje* vagy *ördögös története*, *régi történet* vagy *régi eset*, *apám meséje*, *háborús történet* vagy *háborús eset*, a *kísértet*, az *indzsellér*, a *boszorkány*, a *tündérvány* és ki tudná számba venni, mifélék. Bizonyos, hogy az adatközlők műfaji megjelölésének pontos feltérképezése tanulságos — megoldandó — feladat lesz, mert félreérthetetlenül megmutatja majd, hogy a terminológiai ingadozás és relativitás eredendő és törvényszerű velejárója a szerfözlött gazdag variációban egzisztáló kollektív mondakincsnek, valamint a népi epikum történeti változásának. De ezek ellenére, éppen az ingadozás megértéséhez szükséges, hogy *egy relatív kronológián belül (kb. 100 esztendő) mozogva a magyar nyelvterület mondahagyományában előforduló egyedi és tipikus monda-elbeszélésformák (minőségek) alapvető vonásait megkíséreljük körvonalazni.*

³⁴ Kovács K.: A népies epika elmélete. It. 49. (1961) 116—117.

³⁵ L. a Naiv eposzuk c. tanulmányát. Prózai dolgozatai, Budapest, 1879. 63.

³⁶ Nagyszalontai gyűjtés. KODÁLY Z. közreműködésével szerkesztette SZENDREY Zs.: Magyar Népk. Gyűjt. XIV. Budapest, 1924. 227—255.

³⁷ Az Ethnographia indulása 1890-ben volt, de figyelemreméltó a Magyar Nyelvőr múlt századi évfolyamainak gazdag adatközlése is.

³⁸ A *mítosz* terminológia elsősorban az eredetmondákra, valamint az egyértelműen pogány felfogásban gyökerező történetekre vonatkoztatva szerepel.

³⁹ L. RAKOVSKY L.: Babonás történetek. Ethn. XXI. (1910) 30—32. l.

Vizsgálatunkhoz szükséges, hogy lehető pontossággal meghatározzuk a népmonda területét, jellemző vonásait. Ezt meg is tehetnénk, mert számos próbálkozás történt a Grimm-testvérek (1816) első legjelentősebb, s mindmáig egyik legszerencsésebb meghatározása óta,⁴⁰ de egyáltalán nem a kívánt sikerrel. Ezt bizonyítandó egyfelől az első szakaszban (XIX. sz.) használt *rege* és *monda* szavak műfaji jelentését ismertetjük, másfelől a második szakasz (XX. sz.) finomodó eredményeit tekintjük át.

2. A rege és a monda

A *rege* 'régí mese' jelentésben már a XVIII. században (1784) olvasható,⁴¹ de igei használata, a *regél*, amelynek gyaníthatólag 'mesél' értelmezése is volt, jóval korábbra nyúlik vissza.⁴² A rege szót a nyelvújítók élesztették fel, s mint tudjuk, KAZINCZY magának tulajdonította ezt az érdemet. Megfontolva PAIS D. szemantikai fejtegetéseinek egyik lehetőségét, miszerint a *reg* ősi szavunk a *régen*, *régí* jelentéssel volna azonosítható, s ezáltal kapcsolatba hozható a *rege* ('mese', 'monda', ósdi-beszéd jelentéssel) szavunk,⁴³ továbbá hogy ez a felújított szó a XIX. század elején olyan könnyen átment a köztudatba, arra engedhet következtetni, hogy a magyar nyelvterületen a nép körében néhol még ismert és használt szó lehetett, tehát nemcsak a divatnak köszönhetette gyors elterjedését. Ilyen népi terminológiáról azonban nincsen tudomásunk. Népköltészeti műfaji vonatkozásban a múlt század utóbbi felében lett polemia tárgya, amikor a *rege* mellett a *monda* terminológiát is rendszeresen alkalmazták. Elsőnek P. SZATHMÁRY K. foglalkozott vele behatóbban, aki úgy látja, hogy a rege a mítosznak⁴⁴ és a mondának mostohább másodszülötte, noha korábbi keletű is lehet a mondánál. Kevesebb benne a csodálatos, mint a mítoszbán, de azt nem nélkülözheti, viszont éppen a csodálatos (mítoszi) iránti hajlandóságánál fogva tér el a mondától, tehát szerinte természetükre és forrásukra nézve is különböznek.⁴⁵ Észrevéve a fennforgó ellentmondásos rege és monda szóhasználatot, s erősen történeti-mítoszi szemszögből ítélve meg, többek között ezeket írja: „Ott, hol valamely nemzet története a teljes homályból még nem bontakozott ki, a mondát és regét igen nehéz megkülönböztetni, a minthogy ezt igen nevezetes írók is, mint például Toldy Ferenc, Ipolyi nem egyszer össze-zavarják.”⁴⁶ A magyar mitológia-kutatás neves munkásának, IPOLYI A.-nak a jellemzése szerint ugyanis: »t. i. *rege* már eddig is határozottan annak kifejezésére

⁴⁰ BRÜDER GRIMM: i. m. I. V. lapon: „Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer; jenes stehet beinahe nur in sich selber fest, in seiner angeborenen Blüte und Vollendung; die Sage, von einer geringern Mannigfaltigkeit der Farbe, hat noch das Besondere, dass sie an etwas Bekanntem und Bewusstem hafte, an einem Ort oder einem durch die Geschichte gesicherten Namen.” VÖ. HAIN, M.: Der nie stillstehende Fluss lebendiger Sitte und Sage c. tanulmánya fejtegetéseivel. Zeitschrift für Volkskunde, 59. Jg. (1963) 177—191.

⁴¹ VÖ. SZILY K.: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1902. rege címszavát.

⁴² L. PAIS D.: Reg. MNy. LIV. (1958) 181—196. Újabban MIKOLA T.: Zur Etymologie einer ungarischen Wortfamilie. Acta Linguist. Hung. XIV. (1964) 317—326.

⁴³ PAIS D.: i. m. 188. A Tompánál és másoknál előforduló *agg rege* megjelölés is a *régiséget* akarja hangsúlyozni. VÖ. KOVÁCS K.: „Mit mond az agg rege” (Tompai Mihály mondafeldolgozásai). Klny. a Studia Litteraria 1963. évi kötetéből. Debrecen, 1963. 69—82.

⁴⁴ Magyar rege-világ. Budapest, 1879². 2. A szerző nem határozta meg közelebbről a *mítosz*-t sem.

⁴⁵ Uo.: 2—3.

⁴⁶ Uo.: 4. Itt megjegyzést is fűz mondanivalójához.

használtatott mit a német „sage” jelent, míg a *mese* ismét sajátlag csak a németben használt „*märchen*” értelmében vétetett; ellenben a közöttök álló *monda* elnevezés, majd az egyik majd a másikra használtatott, a mennyire az t. i. első tekintetre a német *sage*-t tökéletesen kifejezi, a másodikra nézve pedig, a mennyire mesének inkább az eltérő „*fabula*” nevezetett. A népnyelv e különböztetéseket nem ismeri, s azt mit a német *märchennek* mond, egyenesen *mesének* mondja, a sajátlagi *sage*=*regét* pedig névtelenül, olykor a kifejezéssel „*mende monda*” jellemzi, vagy csak egyszerűen úgy jelenti, hogy: „itt v. ott v. erről beszélnek, mondják” st. A kettő között már tárgyára nézve a különbség az, hogy a *rege* (a német *sage*) sajátlag történeti alakot vesz fel, amennyire bizonyos helyhez, személyhez kötve beszél el az ősi eszmeképzetet, azt a hely vagy személyre ruházva...⁴⁷ A *monda* elnevezés-történetét tekintve könnyű elképzelni, hogyan mosódhatott el olyan könnyen a *rege* és a *monda* közötti világos határ. A *monda* elnevezés pályafutásáról is tudnivaló, hogy nyelvújítási szó, a *mende-monda* vagy *te-monda* régi szavunkból született elvonás révén; először 1794-ben használják 'Sage' jelentéssel,⁴⁸ s ettől kezdve versenyeznek egymással. A *monda* és a *rege* szó sorsának összekapcsolódását jellemzően kifejezik a KOVACSÓCZY *Aspásziája* (1824) utolsó lapján közölt jegyzetek eme sorai: „Mi ezen szóval Rege a' Német Märchen-t bátorokdunk kifejezni akarni, nemkülönben a' Sage-t a Mondánynyal — mivel mint ketteje különbözik. Valamint e' két elbeszélés neme is egymástól s' így eddig nálunk balúl vétetett elegyes értelemben a' Mesével Fabel.”⁴⁹

Irodalmi vonalon bizonyos fogalom-köri stabilitást TOLDY F. *Handbuch der ungarischen Poesie* c. hétkötetes kiadványa (1828) hozott,⁵⁰ amelynek költészet-történeti bevezetése így határozza meg a két műszó jelentéskörét: *rege*: költött elbeszélés, *monda*: történeti alapon nyugvó elbeszélés.⁵¹ Ezt a felfogást BEÖTHY Zs. is elfogadta,⁵² így azután a múlt századi irodalomtörténeti körökben elterjedtté vált, aminek persze nem sok köze lehetett a folklorisztikai tapasztalatokhoz. Ezzel a nézettel kapcsolatban VÉGH E. azt javasolta (1886-ban), hogy fordítsák meg a két szó jelentéskörét, vagyis szerinte a *rege* fogható fel történeti alapú költeménynek, a *monda* pedig fantáziaalkotta elbeszélésnek. Az érvelést nyelvészeti magyarázattal támogatja, nevezetesen azzal, hogy a *reg*→*rege* szavunk eredendően 'rég', 'öreg' összefüggésű.⁵³ Javaslatát SEBESTYÉN K. visszautasította. A *rege* és a *monda* műszavak történetét áttekintve úgy véli, hogy nincs szükség jelentéscserére.⁵⁴ Ellenfele újabb *rege*- ill. *monda*-történeti adalékokkal bizonygatta álláspontját,⁵⁵ de a meggyőzés reménye nélkül. SZARVAS G. a *rege-monda* vitát üres szócséplésnek minő-

⁴⁷ L. Magyar Mythologia. II. kiadás 1929. 24—25. Többek között találkozunk a *rege*, ill. *néprege*, *monda* és *babonás hiedelmek* terminológiákkal. Ipolyi más folklorisztikai gyűjteményeiben is gyakori a *rege*-megjelölés. Vö. KOVÁCS Á. cikkét (Népr. Ért. 1956. 249—250. és 253.).

⁴⁸ KÁRMÁN JÓZSEF alkalmazza elsőnek és SÁNDOR ISTVÁN szótározza először. SZILY K.: i. m. 225.

⁴⁹ BALASSA J. közli a Szó és szólásmagyarázatok c. rovatban. MNy. V. (1909) 32.

⁵⁰ I—II. k. Pesth und Wien, 1828. L. I. k. III—LXXXVI.

⁵¹ Erre SZARVAS G. 'Rege' c. tanulmánya hivatkozik. MNy. 22. k. (1893) 455. TOLDY F. i. m. népköltészetéről írott függelékében (I. k. LXXXIII—LXXXIV.) nincsen szó e problémáról.

⁵² SEBESTYÉN K.: Rege, monda. MNy. 21. k. (1892) 343. Vö. SZARVAS G.: i. m. 455.

⁵³ L. Közoktatás 1886. évf. 44. 45. sz., majd a SEBESTYÉN K. vitázó írására adott választát: MNy. 22. k. (1893) 398—405. Vö. SEBESTYÉN: i. m. 343. és SZARVAS: i. m. 451.

⁵⁴ SEBESTYÉN: i. m. 343—348.

⁵⁵ VÉGH: i. m. (I. MNy. 22. k. A 'rege' és 'monda' címmel): 398—405.

sította,⁵⁶ s ebben igaza is volt. Ő úgy látta, hogy a SÁNDOR ISTVÁN Szókönyvéből átvett Toldy-féle terminológiák jelentéskörét fölösleges bolygatni.⁵⁷ Mindenesetre a fején találta a szöveget azzal a megállapítással, hogy a költői műfajok megnevezése, vagyis a tudományban használt műszavak nagyrészt színtelenek és kevesetmondók. Nem annyira kifejezői, mint inkább jelképei a fogalomnak.⁵⁸

A műfaj-kérdés ily módon való fölvetése azután nem divatozott, mert a folklorisztika művelői számára korántsem volt ennyire egyszerű a terminológiai kérdés: az élő néphagyomány gazdag és ellentmondásos variáció-sorozata a műfaji absztrakciók alkalmazásában mérsékletre tanít. Fejezetünk összefoglalásaként a Magyar Nyelv Értelmező Szótára körületekintőbb meghatározásait aposztrofáljuk. A *monda*: „Az ősi (nép) költészet elbeszélő műfaja: vmely történelmi eseményhez, személyhez v. valamely helyhez fűződő, szájhagyomány útján terjedő, prózai, ill. verses elbeszélés, amely a valószerű elemeket mesés v. csodás mozzanatokkal vegyíti.”⁵⁹ A *rege*: „Ősi, szájhagyományban élő, mesés csodás, gyak. mítikus történet, elbeszélés.”⁶⁰

3. A népmonda emancipációja

Századunk első évtizedeiben javult a mondaközlések minősége és fellendült az összehasonlító monda-kutatás. Elegendő pillantást vetni az Ethnographia évfolyamaira, azonnal látni, hogy egész sor neves kutatónk (I. KATONA L., HELLER B., BINDER J., TOLNAI V. és mások) szentelt tanulmányokat a hazai monda-motívumok tér- és időbeli összefüggésének megvilágítására. A hun—magyar mondakör vizsgálata KIRÁLY GY. okos kritikai szintézise révén⁶¹ fontos állomásához érkezett, SZENDREY Zs. pedig a történeti népmondák rendszerezésére tett kísérletet,⁶² de meglehetősen leegyszerűsítve: csupán motívum-szisztematizálásról van szó. A népmonda műhelytitkainak felfedése csak vontatottan haladt előre, mert a kiindulópontot sok vonatkozásban az imént vázolt örökség is torzította, s lábrakaptak egyéb, lényegében hamis nézőpontok, így pl. a sokáig visszhangzó BÖCKEL O. álláspontja, aki tagadta a nép történeti tudásának érdemleges voltát.⁶³ Még a 30-as években íródott első monda-összefoglalásunk sem mondható egyértelműen előremutatónak, noha jelentőségét el kell ismerni, mert a konzervatív, pontosabban az irodalmi-folklorisztikai elvek és módszerek tükrözője,⁶⁴ így azután HONTI J. joggal veti a szerző szemére, hogy szemlélete (Grimm-féle alapelv) elavult, s alig ügyel az irodalmi veretű és az élő népmonda különbségére.⁶⁵ A hagyományozódás és a népi elbeszélés kérdései megismerésének inkább kedveztek az ÚMNGY sorozatban publikált mesekötetek, ill. tanulmányok szemléletmódja, éppen ezért hatásuk

⁵⁶ SZARVAS: i. m. 451.

⁵⁷ Uo.: 455.

⁵⁸ Uo.: 455.

⁵⁹ V. k. Bp. 1961. 18.

⁶⁰ Uo.: 953.

⁶¹ A magyar ősköltészet. Budapest, 1921. I. 63—112.

⁶² Ethn. XXXIII. (1922) 45—64. L. ehhez az 1920, 1923, 1926. és 1927. évfolyamokban írott dolgozatait is.

⁶³ BÖCKEL, O.: Psychologie der Volksdichtung. Leipzig—Berlin, 1913.³ 330.

⁶⁴ SOLYMOSY S.: Monda. Magyarság Néprajza, III. k. 183. és kk.

⁶⁵ HONTI J. bírálata a Népünk és Nyelvünk, VIII. (1936) évf.-ban olvasható. L. különösen a 91—92. lapokat.

a mondakutatás sorsára nézve sem volt közömbös.⁶⁶ A népmonda problémaeggyüttesét tekintve fontos eredménynek számít HONTI J. több tanulmánya, közöttük a műfaji kérdésekre vonatkozó megjegyzések.⁶⁷ Hatásuk a jelen folklorisztikai kutatás alakulását közelebbről érintik, amint azt az újabb mese- és monda-tanulmányok is messzemenően tükrözik.

Századunk első felének mondakutatása a következő lényeges pontokon maradt adós:

- a) a népmonda társadalmi összefüggésének felfedése;
- b) modern igényekkel gyűjtött mondaszövegek publikálásának szervezetté válása;
- c) a műfaj lényegének, sajátosságainak és típusainak meghatározása;
- d) a kelet- és délkelet-európai kapcsolatok megismertetése.

A c) ponthoz kapcsolódva biztatónak vehetjük a felszabadulás utáni eredményeinket. Az újabb népmonda-publikációk és az örvendetesen szaporodó tanulmányok szemléjére itt nem térünk ki, megtettük azt máshol,⁶⁸ de annál inkább szükséges a műfaji és terminológiai vonatkozású vizsgálatok kiindulását áttekinteni. A GRIMM-TESTVÉREK századunkban is ható felfogására már utaltunk, tehát túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az ő meséhez viszonyító meghatározásuk és mondafelosztásuk hagyott markáns nyomot kutatásunk arculatán. WUNDT W.-nak a társadalmi evolúcióhoz igazodó műfajfejlődési koncepciója nálunk is mutatott bizonyos rezonanciát,⁶⁹ de konkrétan a hazai (népmese, népmonda) problémák tárgyalásában nem kapott teret, mint ahogy JUNG C. archetypus-tana sem.⁷⁰ HONTI J. kritikáiban és tanulmányaiban hivatkozik JOLLES A. műfaj-felfogására, többek között a Magyarország Néprajzában helyet kapott mondaösszefoglalást érintő bírálatában is.⁷¹ RANKE FR. és WESSELSKI A. nézete⁷² csak enyhe visszhangban részesült, bár újabban egyre többször hivatkoznak rájuk. A mai polgári kutatás legjobb eredményeinek gyorsuló közvetítésére vall az a tény, hogy a széles körben népszerűségnek örvendő VON SYDOW-féle kategorizáló kísérlet⁷³ nálunk is eléggé ismertté vált, s még inkább hivatkozhatunk a kelet- és nyugat-európai mondaspecialisták budapesti értekezletén elhangzott javaslatok értékes elemeinek elfogadására.⁷⁴ A marxista szemlélet fokozatos térhódítása folklorisztikai kutatásunkban a monda-kérdés összefüggésében is jelentkezik:⁷⁵ ez jelzi a továbbfejlődés útját.

⁶⁶ Így ORTUTAY GY., DÉGH L., BANÓ I. és KOVÁCS Á. mesepublikációi és a szövegek tanulmány-elemzése: 1940—1944 között.

⁶⁷ Újabban közreadott gyűjteményes munkája (Válogatott tanulmányok. Budapest, 1962.) „Epikus néphagyomány” c. fejezete, különösen annak utolsó darabja: 256—261.

⁶⁸ Vö. Történelem, színhagyomány... c. dolgozatunk forrásutalásaival.

⁶⁹ Pl. KIRÁLY GY.: i. m. 113. SCHWEIGER L. révén az Ethnographiában is kapott méltatást WUNDT W. művészetről vallott nézete. Hatását SOLYMOSYNÁL is kimutathatjuk. WUNDT W. felfogásának ideológiai gyökereire nézve hasznos tájékoztatót adott KORNIS GY. értekezése. Budapest, 1921.

⁷⁰ A sok méltatás közül l. BODA L.: A Jung-féle lelki típusok. Budapest, 1939. 29—30.

⁷¹ L. a 65. sz. jegyzet forrását.

⁷² Széles körben tájékoztatnak RANKE, FR.: Volkssagenforschung. Ein Literaturbericht (etwa 1925—1939). Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgeschichte, 19. Jg. (1941) Referataenheft: 1—36. Újabban: RÖHRICH, L.: Die deutsche Volkssage. Ein methodischer Abriss. Stud. Generale, Jg. 11. (1958) 664—691. és PEUCKERT, W.—E.: Sage. Deutsche Phil. im Aufriss. Herausg. W. STAMMLER. 37. Lief. Berlin—Bielefeld—München, o. J. 2. kiadás: 2641—2676.

⁷³ VON SYDOW, C. W.: Selected papers on folklore. Copenhagen, 1948. L. „Kategorien der Prosa-Volksdichtungen” c. tanulmányt: 60—85. l.

⁷⁴ Az Acta Ethn. XIII. (1964) 129—131. lapokon közzétett javaslat értelmében.

⁷⁵ Pl. NÉMETH I. könyvbírálatát: Ethn. LXXV. (1964) 480—483. és VOIGT V.: i. m. 213. és kk.

4. Műfajkritériumok

A mondavariációk darabjaiban a környező világ, a történelmi esemény, a társadalom élete vagy a szubjektum egy-egy jellegzetes pillanatképe, ill. szituációja találja meg a szóbeli 'kifejezés'-t, a megformálást, a fiktív vagy a való történet lejátszódása után. Hagyománnyá akkor válik, ha a kisebb (pl. család) vagy nagyobb (pl. falu) közösség tulajdonába veszi szóbeli vagy más közvetítési (pl. irodalom) úton, s valamiképpen asszimilálja, befogadja és továbbadja. A hazai ismert mondák alapvető vonásait a következőkben foglalhatjuk össze.

Elsősorban a feudális jobbágy-paraszti társadalom (pásztor, földműves, halász, kézműves stb.) szellemi felfogásában és érzésvilágában gyökereznek: talajuk a szinkretikus (pogány-keresztény) vallási ideológia, amelyhez az antagonisztikus társadalmi helyzet és a különböző szintű műveltségi fokok párhuzamos egzisztenciális biztosít alapot. Ezt *társadalmi-ideológiai faktornak* nevezhetjük.

Fontos elemük a titokzatos (rejtélyes, csodálatos) vagy különös (feltűnő) iránti fogékonyság. Ezt akár egy érdekes természeti tárgy, akár egy 'nevezetes' esemény vagy szokatlan élmény is provokálhatja. Ebben az esetben a *pszichikai tényező* dominál.

A látszólagos extrémítás lényegében az emberi (egyéni vagy közösségi) sorsot determináló ellentmondások primitív (ösztönös) tükröződése; dualisztikus világ-felfogás (ég és föld), duplikált minőség (szakrális és profán), hatalmi és jellembeli polarizációk: istenek-emberek, jók-gonoszak etc. Egyszerűen *perszónifikációs-mitologikus ábrázolás*.

A történetileg, társadalmilag és területileg meglehetősen jól elhatárolható variáncsoportok (oicotypes: I. von Sydow, Meisen)⁷⁶ darabjai sajátos stílus, ill. formahagyomány segítségével kerekednek történetté, de a tudatosan épített szerkesztés nem sajátjuk, ezért a centrális elbeszélés-mag (motívum) önkényes kiegészítése vagy csupán közlése jellemzi, amit *quantitatív jellegű formai instabilitásnak* nevezhetünk.

Mellőzve több részletvonást, egy azonban még említést érdemel, és ez a monda és a valóság viszonya. Ebben a relációban fontos figyelembe venni a hagyomány hordozóinak nagy fokú szemléletbeli eltérését, mert a különböző korokban, de egy időben, sőt egy közösségben is (pl. falu) határozott eltérések mutatkoznak a monda tárgyát alkotó esemény, élmény stb. megítélésében. Ezáltal a *szemléletbeli relativitás* jut kifejezésre.⁷⁷ Csak a helyzet alapos ismeretében lehet megállapítani, hogy a vizsgált kollektíva milyen minőséget tulajdonít egy vallási-hiedelmi színezetű történetnek, jelentőségére ügyel-e inkább vagy a költészeti elemek érvényesítésére, ezért eléggé heterogén az információk minősége. A mai gyors szemléletmód-változás korában, amikor a racionalizálódás mind szélesebb körben érvényesül, és fokozódik a demitologizálás, az következhetnék, hogy a mítikus-vallási-hiedelmi töltésű mondák minőségi átalakuláson esnek keresztül, s ezáltal a mesék számát szaporítják. Jóllehet a mitologikus történetek nem azonos minőségűek, mert pl. nyilvánvalóan más az óriás-történetek és más a kísértet-históriák megítélése, az is igaz, hogy sok

⁷⁶ MEISEN, K.: Volkskunde als Sozialwissenschaft. Rheinischwestfälische Zeitschrift f. Völk. 2. Jg. (1955) 154—55. Újabban pl. GRANLUND, J.: Der gegenwärtige Stand der schwedischen Volkskunde. In: Schwedische Volkskunde. Uppsala, 1961. 41—42.

⁷⁷ Az európai néphagyomány vonatkozásában I. RÖHRICH, L.: Märchen und Wirklichkeit. Eine volkskundliche Untersuchung c. könyvét, ill. annak bevezető lapjait. Wiesbaden, 1956.

mesei ihletésű átformálódásról van tudomásunk a különböző tudományos igényű mesekötetektől, mégsem lehet szó fokozatos átalakulásról. A kvantitatív növekedés (halmozás, díszítés) bekövetkezhet, ezért lehet a *babonás történet* a népi epikum tanulmányozásának fontos forrása,⁷⁸ de ez nem jelenti a *qualitativ tényezők* megszüntetését, amelyek a *műfaji stabilitást* biztosítják. Melyek ezek?

A monda az ellentmondásokkal birkózó ember őszinte vallomása a saját kudarcairól, ezért a *pesszimiztikus tendencia* érvényesül benne.⁷⁹ E műfaj jellemzően érzékelteti azt a makacs emberi törekvést, hogy szembenézzen a 'démoni erők'-kel; őszinte vallomás a tudatlanság bilincseiben vergődő nemzedékek sikertelen gazdagodási (kincsmonda), védekezési stb. kísérleteiről; hű tükrözői az illuzionisztikus és téves magyarázatoknak, s esetleg burkolt kifejezői az antifeudális törekvéseknek.⁸⁰ A műfaji átalakulás tehát együttjárna ennek az alapvető emberi beállítással a megváltoztatásával, mert a mese a happy end-re, a legenda a megdicsőítésre (rejtett happy end) helyezi a hangsúlyt, az anekdota, a trufa és a vicc pedig a humoros élcre. A monda, ill. sub-típusai: *hiedelem-monda* (vö. *babonás-történet*), *történeti monda* — erősebben vagy halványabban, de valamiképpen a kíváncsiskodó, a kísérletező és a kudarcot viselő ember sorsáról és felfogásáról árulkodnak.

A minőségi kritériumok között szokták emlegetni a reális világ ellentétéként elképzelt, s az emberi sorsokat döntően befolyásoló „das Ganz Andere” (démoni erő) jelentőségét. Több kutató azzal indokolja ennek a pszichikailag és tudatilag valóban elfogadott minőségnek a nagy szerepét, hogy a monda hordozóinak különös hajlamuk van a transzcendens élmény, a fascinatío iránt. Ennek a hajlamnak fennforgását a társadalmi és műveltségi elesettség valóban elősegíti, s a beteges túlzásokat sem lehet tagadni, de a „Ganz Anderes” és a mondahordozó relációját csak *egyik* műfaji kritériumnak tekinthetjük.⁸¹ Itt is számolni kell az egyes (időbeli, térbeli, társadalmi) dimenziók differenciáló hatásával, ezért helyesebb jellemző tendenciáról beszélni. Lényegében a „Ganz Anderes” a természeti, a társadalmi hatalom megtestesítője, s a vele való szembenézés, a vele való érintkezés veszélyt rejt magában. Az egyenlőtlen pozíció kudarcot mér az egyszerű halandóra, mintegy eleve-adottá teszi a pesszimiztikus tendencia érvényesülését.

A monda két lényeges típusa (*hiedelem-monda*, *történeti monda*) a mesei feloldódás lehetőségei ellenére is megőrzi a sors vakságában való hit (*sors-determinizmus*) vonását. Ismeretes ugyan tragikus befejeződésű mese is, mint ahogy számos optimista kicsengésű mondáról szintén van tudomásunk, mégsem következhet be a műfajok átváltása, mert a társadalmi tényezők, az emberi alaphelyzetek és folklorisztikai műfajok között bonyolult kapcsolat van. Azt elfogadhatjuk, hogy a *történeti monda* inkább hajlik az anekdotikus-optimista irányba, mint a *hiedelem-monda*, de az is igaz, hogy sok esetben egy mitológikus alak (pl. törpe, óriás vagy ördög) köny-

⁷⁸ ORTUTAY GY. (1940) nyomán újabban BALASSA I.: Karcsai mondák. ÚMNGy XI. k. Budapest, 1963. 5. l.

⁷⁹ Különösen LÜTHI, M., RÖHRICH, L. felfogása révén vált széles körben ismertté, ill. elfogadottá. L. LÜTHI, M.: Volksmärchen und Volkssage. Bern. 1961. 9—21. és RÖHRICH: Märchen und Wirklichkeiten, ill. Die deutsche Volkssage... c. mesét és mondát tárgyaló részeit.

⁸⁰ Sok vallási színezetű antifeudális élő népmonda ismeretes. Nálunk ilyen gyűjtemény még nem jelent meg. Külföldi példa SCHNEIDEWIND, G. (Editor): Herr und Knecht: Antifeudale Sagen aus Mecklenburg... Berlin, 1960.

⁸¹ Itt nyilvánvalóan azoknak a vallástörténeteknek a hatásáról is szó lehet, akiket többek között LANTERNARI, V. folyóiratunkban (Ethn. 1961. 344—457) megbírált.

nyebben csatlakozhat a mesehősök galériájához, mint mondjuk egy történeti mondahős.

A mondottak után joggal megkérdendő, hogy a szóban forgó műfaj miképpen felelhet meg a művészi (költői) követelményeknek. A marxista esztétika művelői többször rámutattak arra, hogy az antik- és a feudalizmus kori művészet más utat követ, mint korunk realiztikus ábrázolásmódja, vagyis a természeti és társadalmi erőket mitologikus figurák alakjában fejezi ki.⁸² A művészet még nem szakadt el a mágikus-vallási alaptól, ez a folyamat majd csak az újkorban következik be. Nyilvánvaló, hogy a folklór elsődleges hordozói, a jobbágy-parasztok körében még jóval tovább egzisztálhatott a mitologikus ábrázolási módszer, különösen a művelődéstől erősen elzárt peremvidékeken. Ez a körülmény különösen és elsősorban a mondának kedvezett, mert a jellemzésünkéből következően ennek a műfajnak van legerősebb kapcsolata a mágikus-vallási felfogással. Mármost logikus, hogy a monda nem képes az életnek a művészet igazán rangján álló ábrázolására, a természeti, társadalmi és történelmi folyamatok konkrét-absztrakt tipizálására.⁸³ Helyette a mozzanatok, helyzetek, személyek stb. *sematikus tipizációját* nyújtja, pontosabban állandóan perszonalifikál és polarizál. Tagadhatatlan, hogy ebben az eljárásban is benne rejlik a lényeges és a lényegtelen közötti különbségtétel jó néhány mozzanata, de a konkrét-absztrakt sűrítés (tipizálás) helyett a klisé-szituációk, a klisé-hősök (figurák) ismétlődnek. A monotonitásnak a variációgazdagság veszi elejét, de ez sem pótolhatja az élettelen konkrétság követelményét. A népmondát tehát „egyszerű formá”-nak fogjuk fel,⁸⁴ amely a *művészi ábrázolás „primitív foká”-t* jelenti, s mint ilyen szoros kapcsolatot mutat a mitologikus-sematikus megjelenítési móddal. Jellemző tartalmi tendenciája a pesszimisztikus valóságmegítélés és az esetleges forma.⁸⁵

A pragmatikus szempontokra tekintve tehát nem könnyű recepttel szolgálni arra vonatkozóan, hogy az élő epikumban miképpen ismerhető fel egy elbeszélésről a mondai jelleg. A helyes disztinkciót csak a hosszú gyűjtési tapasztalat és a vizsgált elbeszélő közösség jó ismerete biztosíthatja. Az alapvonások ismeretében azonban már könnyebb a munkánk, noha szó sem lehet a kényelmi szempontokat kielégítő szimplifikálásról. Azt sem tartjuk elegendőnek, hogy éppen a monda esetében a szövegfilológiára helyezzük a hangsúlyt, mert a nyomtatásban megjelent mondák szerföltt elárulják a beavatkozás nyomait. A formai esetlegesség azt a meggyőződést érte meg bennünk, hogy a WESSELSKI A. *Geschichte-Märlein*,⁸⁶ ill. a VON SYDOW alkotta *Memorat-Fabulat*⁸⁷ pólusok közötti formák tanulmányozása elengedhetetlen.⁸⁸

⁸² L. THOMSON, G., CAUDWELL, C. és mások; hazai viszonylatban LUKÁCS GY. és SZIGETI J. munkáit.

⁸³ SZIGETI J.: Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Egyetemi előadások. I. rész: Budapest, 1964. 245. — LUKÁCS GY.: Az esztétikum sajátossága. II. k. Budapest, 1965. 632—633. (antropomorfizáció). A népköltészet szemléleti alakulásának megismeréséhez tanulságosak a régi magyar irodalom művelőinek alapvetései, így pl. PIRNÁT A.: Az alap és a felépítmény problémái a régi magyar irodalomban c. dolgozata: ItK. LXIII. (1959) 416—430.

⁸⁴ Nem azonos a JOLLES, A.-féle „Einfache Formen” (Halle a. Saale, 1956².) c. könyvében alkalmazott elvekkel. Ebben a tekintetben részben PEUCKERT kritikai észrevételei lehetnek mérvadók. L. Sage c. tanulmányát: 2656. és kk.

⁸⁵ VOIGT V.: i. m. 215. — egyszerre komplex és fragmentális jellegűnek nevezi a mondát.

⁸⁶ Vö. PEUCKERT, W.—E.: i. m. 2660—2661.

⁸⁷ VON SYDOW, C. W.: Kategorien, 73—75.

⁸⁸ A hazai kutatásban is számottevő eredmények születtek a *visszaemlékezés, igaz történet* és más, új kategóriák megismertetésével.

Összegezve a mondottakat: hangsúlyozni kívánjuk, hogy a népmonda rejtélyét a sokoldalú kutatási látásmód, a műfaj lényegének és alakulásának alapos ismerete viheti közelebb a megoldáshoz. Az eredmény felbecsülhetetlen haszonnal fog járni az elmúlt korok, s elsősorban az alávett társadalmi osztályok sorsának megismerése szempontjából. A monda révén belepillanthatunk a költészet ősi rétegébe.

SAGENTERMINOLOGIEN UND GATTUNGSKRITERIEN

Von

I. FERENCZI

Die Volkssage ist ein beliebtes Gebiet der ungarischen folkloristischen Forschung. In den vergangenen Jahren hat sich das Sammeln und die Publikation der Sagentexte beschleunigt, ihre Systematisierung ist im Gange, aber es gibt noch zahlreiche Probleme, welche zu lösen sind. Eine dieser wichtigen Fragen ist die Festsetzung der genauen Bedeutung der in der Sagenforschung gebrauchten verschiedenen Terminologien. Nach dem Verfasser verursachten der Mangel im Aufzeichnen der Sagen, die Umwandlung des Volksepiks und die Ungeklärtheit der Gattungsgrundzüge die Widersprüche auf dem Gebiet der Terminologie. Im 19. Jahrhundert verwendete man in erster Linie die Bezeichnungen *rege* (alte Geschichte) und *monda* (Sage). Die Geschichten wurden von den Sammlern und Verlegern noch mehr oder minder umgestaltet. Im vergangenen Jahrhundert kamen immer mehr Terminologien in Mode. Mit der Verstärkung der folkloristischen Forschung meidete man die Bezeichnung *rege* (alte Geschichte). *Monda* (sieht: Sage), sowie deren attributive Komposita bekamen im Gebrauch Vorzug. Die auf historischem Grund beruhende Erzählung wurde mit der Terminologie *történeti monda* (historische Sage), die auf dem Volksglauben fussende mit *babonás történet* (Erzählung über einen Aberglauben) oder *hiedelem-monda* (sieht: Erlebnis-sage) oder *csodálatos történet* (wunderbare Geschichte) bezeichnet. Die Bezeichnungen wurden z. T. von den Forschern erschaffen, z. T. vom Volk selbst. Jüngstens wurden die Bezeichnungen *visszaemlékezés* (Erinnerung) oder *igaz történet* (wahre Geschichte) in wissenschaftlichen Kreisen gemeinkundig.

Die Klarlegung der grundlegenden Züge der Volkssage leistet der genauen Sinndeutung der Terminologien Vorschub. Diese als Kriterien dienenden Charakterzüge sind:

Die Mehrheit der Volkssagen stammt aus der geistigen Welt der feudalen Frongesellschaft, beziehungsweise fusst sie auf dem Grund der christlichen religiösen Ideologie. Das ist der *gesellschaftliche und ideologische Faktor der Volkssage*.

Eine grosse Rolle spielt in ihnen der *psychologische Faktor*: die mit immer grösser werdender Stärke wirkende Hinneigung zur seltsamen, rätselhaften und wunderhaften Erscheinung, respektive zum Moment.

Das zentrale Motiv der Sage kann man mühelos zu einer längeren Erzählung ergänzen, aber in vielen Fällen wird nur das Hauptmoment selbst mitgeteilt. Förmlich ist sie also durch die *quantitative Instabilität gekennzeichnet*.

Die Anschauungsweise der Träger der Volkssage und die Qualität der als Grund der Erzählung dienenden Erinnerungen, Erlebnisse und Glaubenselemente sind verschieden: die Sage kann wahr sein, sie kann eine alte Geschichte sein, der man kann sie im Sinne eines Märchens auffassen. Die *Relativität der Anschauung* schwächt die eindeutige Bezeichnung der Kunstgattung.

Demgegenüber kann man die *pessimistische Grundtendenz* als einen qualitativen Faktor betrachten. Die Macht der Natur, die Ignoranz und die gesellschaftlichen Widersprüche, also die Faktoren, welche das Schicksal des Menschen determinieren, verkörpern sich in dämonischen Figuren. Der Mensch, der mit ihnen in Berührung kommt und ihnen gegenübertritt, unterliegt im Kampfe.

Die Sage benützt die mythologische Darstellungsweise: sie ist der primitive Grad der künstlerischen Vergegenwärtigung. Sie bietet die schematische Typisation von Momenten, Situationen und Personen anstatt der konkreten-abstrakten Darstellung. Ihr Grundzug ist die Personifikation und die Geneigtheit zu den Gegensatzpaaren (klein—gross, gut—schlecht usw.). Die Volkssage ist eine einfache künstlerische Form.

Bei der terminologischen Anwendung der Volkssage kann die grosse Sammelerfahrung, die Beobachtung der Haltung der Erzähler und die gründliche soziologische Kenntnis ein richtiges Zurechtfinden bieten. Man muss die Poetischen und nicht Poetischen, die Informationen mit den Charakterzügen der Sage von denen, die diese Qualität nicht haben, unterscheiden können. Die Klarlegung der Kriterien auf dem Gebiet der Kunstformen hilft uns auch in der praktischen Arbeit.

A NÉPKÖLTÉSZET PRÓZARITMUSÁRÓL

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

A prózaritmus általános sajátosságainak vizsgálatához (vö.: A prózaritmus kérdéseiről. Néprajz és Nyelvtudomány IX. 47—55.) alapvetően fontos a népköltészet prózaritmusának tárgyalása. A népköltészetben megtalálható ritmusra való törekvés elsődleges forrása irodalmunk prózaritmusának.

Gyökereit tekintve nincs különbség népköltészet és irodalom között. „Mindkettőnek őse a szájhagyomány, a névtelen közösség” — írja ORTUTAY GYULA (Magyar népköltészet. Bp. 1955. Bevezetés. I, 75.). A fejlődés folyamán elváltak ugyan egymástól, de kölcsönhatásuk elválásuk percétől fogva érezhető. A magyar irodalom elválaszthatatlan a magyar népköltészettől. Kezdetben nem szándékos az irodalom közeledése a népköltészethez, de öntudatlanul is sokat merít belőle. Már ARANY JÁNOS rámutatott erre (A magyar népdal az irodalomban. Összes prózai művei. Bp. é. n. 408). Az irodalom és a népköltészet kölcsönhatása legvilágosabban az irodalom szándékos közeledése korában, a népiesség korában ismerhető fel (vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927; 10.).

Mind az öntudatlan, mind a szándékos népiesség korában folytonos az egység tartalomban és formában egyaránt. A népköltészet hagyományozó ereje folytán népdalaink számos formai eleme került bele költészetünkbe: főképpen a magyaros ritmus tűnik először az e tárgyban vizsgálódó szemébe; a magyaros (nemzeti) ritmus, amelyet sok évszázadon keresztül a népköltészet tartott fenn az irodalom számára, hogy később az irodalom felhasználja, és természetesen át is alakítsa, árnyaltabbá, gazdagabbá tegye formakincsét. De nemcsak költőink tanultak a népdaltól, prózaíróink is sokat merítettek a népköltészet epikájából, az anekdotából, a népmeséből, a népmondából.

Itt csak a ritmust emelem ki, a népköltészet prózaritmusát, amelynek hatása oly sok nagy írónk művészetében megtalálható mint stílusának egyik fontos sajátossága. Íróink prózaritmusának a népköltészet prózaritmusa az egyik legfőbb forrása.

Nézzük meg ezt közelebbről!

A beszéd ritmusra való törekvésének megvalósulása már szóketőzéseinkben és ikerszavainkban¹ is megfigyelhető. Ezek a legkisebb egységek, beszédelemek saját ritmussal rendelkeznek. Ilyenek például: *nézte, nézte; lassan-lassan; ejnye,*

¹ „Kettőztetések valamely szó változatlan, esetleg némiképpen megváltozott alakban való megismétlését értjük” (MMNyR. I, 427. A kiemelés ott.).

„Ikerítésnek nevezzük azt a sajátos szóalkotásmódot, amely valamely szót *saját*, hangalaki tekintetben bizonyos szabályok szerint *módosított változatával fűz egybe új szóvá*” (MMNyR. I, 431. A kiemelés ott.). Vö. még: PAIS DEZSŐ: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához (MNY. 47:146.).

ejnye; fiam, fiam; olykor — olykor és: dimbes — dombos; irul — pirul; izeg — mozog; dirmeg — dörmög; tarkabarka (vö.: MMNyR. I, 427—428; 431—432.). Ezekben az ismétlés teremti meg a ritmust. Ritmusukra felfigyel PAIS DEZSŐ, aki megállapítja, hogy jelentkezik bennük „a jelentési és hangalaki ismétlések velejárójaként bizonyos *ritmusérzés* beszélőben és hallgatóban egyaránt. . . Az ilyen természetű nyelvi alakulásmód tehát rokon az ősi költészet jellemző kifejezésformájával: a gondolatritmussal, és rokon azzal a kifejezéesszökkel, amely az ősi költészetbe is átszármazott: a hangelemek ismétlődéséből eredő ritmussal. . .” (i. m. 153. A kiemelés Paistól való.). A szokettözések és ikerítések gyakoriak népköltészetünk prózájában, meglétük hozzájárul a ritmusérzés felkeltéséhez.

Szólásaink ritmikusága a másik tényező, amely prózaritmust hoz létre népköltészetünkben. Beszédünk ritmusra való törekvésének olyan megvalósulásai ritmikus szólásaink, amelyek szinte versszerűen hatnak kijegecesedett, zárt alakjukkal.¹ HORVÁTH JÁNOS így ír róluk: „... a szövegek végleges rögzítettsége és országosan vagy tájilag azonos voltak eredeti ritmusos megkötöttségre vall, s legalább is arra, hogy közmagyar ritmusérzők hömpölygette sajátjává időjártával. Beszéd közben a bennük szunnyadó ritmust legtöbbször el sem lehetne nyomni nyegleség nélkül” (Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. Bp. 1958., MNyTK. 100.).

Ritmusos szólások például a következők: *se pénz, | se posztó; egyik kutya, | másik eb; egyszer hopp, | másszor kopp; itt a kezem, | nem disznó láb; okos, mint a | tordai kos; nesze semmi, | fogd meg jól; orrod tőle | fokhagymás; apád, anyád | ide jöjjön.* (vö. O. NAGY GÁBOR: Mi fán terem? című könyvének megfelelő helyeit.)

A közmondások nagy részében már egész mondatra kiterjedő ritmusosságot találunk. A népi bölcsességnek ezek a megnyilvánulásai nemcsak tartalmukban igazak és szépek, hanem formájukban is jól tagoltak, arányos felépítésűek. Közmondásaink ritmusára már ARANY JÁNOS is fölfigyelt: „... hallgassa valaki magyar füllel s közvetlen a nép ajkáról példabeszédeinket: nem tagadhat meg azoktól némi hangzatosságot, mely a prózától elüt, míg népdalaink rhytmusával megegyez; úgy hogy az egész sor felmondás közben *ütem* (tactus) szerint kimérhető lesz” (A magyar nemzeti vers-idomról. Összes prózai művei 16—17.).²

Ritmust találunk például a következő közmondásokban: *Pénn beszél, | kutya ugat. Rövid farsangnak | hosszú a böjtje. Égett gyerek | fél a tűztől. Közös lónak | túros a háta. Lassan járj, | tovább érsz. Ki mint veti | ágyát, | úgy alussza | álmát. Hogyha fénylik | Vince, | megtelik a | pince.* (Ld. TOLNAI VILMOS: i. m. 402—403.)

A szólások és a közmondások ritmusosságának egyik oka valószínűleg az, hogy ilyen formában könnyebben maradnak meg az emlékezetben; ritmusosságuk megőrzi őket a változtatás veszélyétől, amelynek szóban való terjedésük miatt ki

¹ Hogy milyen fontos velejárója szólásainknak a ritmus, arra O. NAGY GÁBOR mutat rá *Mi a szólás?* című tanulmányában (MNy. 50:110—125; 396—408.). Megállapítja, hogy bizonyos állandó szókapsolatok szólássá válásához „bizonyos külső tulajdonságainak is kell lennie, amelyek közül legfontosabb a könnyen tagolható ritmusosság” (MNy. 50:398.). Vö. még erről: TOLNAI VILMOS: Szólások (A magyarság néprajza III, 423.).

² ARANY JÁNOS a prózától elütőnek mondja a közmondások ritmusosságát. Ugyanis élesen szembeállítja a folyó beszédet (prózát) és a kötött beszédet (verset). „... a rhytmus az, mi a vers-idom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyezi egymással” (i. m. 13.).

Elméletét fia, ARANY LÁSZLÓ fejleszti tovább, akinek alapgondolata, hogy a ritmus a közönséges beszéd hangsúlyán alapul; a verssor izületeinek forrása a közönséges beszéd természetes izületeiben található meg (vö.: Hangsúly és rhytmus; ÖM. Bp. 1901. II, 319—356.).

vannak téve. A szólások is, de különösen a közmondások kijegecesednek, elszigetelődnek a folyó beszéd-től, zárt formát öltenek (vö. TOLNAI VILMOS: i. m. 420—421.). Ritmusosságuk mégis része a prózaritmusnak, mivel kialakulását tekintve a szólások és közmondások ritmusa is a beszéd ritmusra való törekvésének megvalósulása, és még zárt, szinte verses formájában is beleillik a próza szabadabb folyásába, a ritmus érzését keltve egy hosszabb prózai szövegben is (vö. még: ZLINSZKY ALADÁR: A népi előadás stílusa. A magyarság néprajza III, 434—449.).

A népköltészet prózaritmusát nemcsak (és nem is elsősorban) ezek a kijegecesedett, zárt formák alkotják, hanem a ritmusra való törekvésnek azok a megvalósulásai, amelyek egyszeriek és egyediek, csak alkalmilag jönnek létre egy-egy alkotásban, másutt nem használják fel őket.

A népköltészet prózájában erősebb a ritmusra való törekvés, mint általában más prózában. Közeli rokonság érezhető a prózai és a verses alkotások között a ritmus szempontjából.¹ Mintha a próza is arra igyekeznék, hogy minél jobban (a lehetőség, azaz a próza keretein belül) megközelítse a vers kötött, szabályos ritmusát. Mondataiban a szólások arányosan kiképzett, tisztán tagolt szólások, alig valami választja el őket attól, hogy egyenlő időtartamú, szabályos ritmikai egységekké váljanak. Ez aránylag sűrűn meg is történik. Ilyenkor a népdalokban hallott ritmusformákra ismerünk, és azt tapasztaljuk, hogy a népköltészet ritmuskincse egységes, hogy merít belőle vers is, próza is egyaránt, csak más-más formában. A népköltészet prózája (epikája) három formatípust ismer: az anekdotát, a mondat és a mesét (vö.: SOLYMOSSY SÁNDOR: Népköltészet. A magyarság néprajza III, 17.). Ezek, bár korántsem azonosak, nem különülnek el élesen egymástól más szempontból sem; ritmusukat tekintve pedig csak szerkezetük ritmusa tér el némiképp, hangzati ritmusukban nincs különbség. Gyakran élnek a mondatok (gondolatok) paralelizmusának és a halmozásnak ritmuskeltő erejével is (Vö.: ORTUTAY GYULA: Magyar népmesék. Bp. 1960. I, 56.).

Lássuk, milyen ritmus van bennük!

Hát mit csináljunk. Egyezünk meg ketten, most nem hallja senki. (Magyar népköltészet III, 185.)

A beszéd ritmusra való törekvése megvalósult.

Egyezünk meg / ketten, / most nem hallja / senki: 4 + 2-es osztású ütemek ezek, a beszéd szólamai tehát egyenlő időtartamú, szabályos egységekké váltak.

Hát / nézd csak fiam, / nézd csak fiam, / csak meghúzta / a gyermekágy, / a sok sírás, / a sok bánat. (Magyar népköltészet III, 193.)

Nagyjából szabályos, négyszótagú ütemeket találunk itt is. A *hát* után egy kis szünet következhetett a mese elmondásában, egy pillanatnyi csak, amely elegendő volt a mesemondónak egy kis töprengésre. A rövid tétovázás után gyors ritmusú négyszótagos ütemek következnek egészen a mondat végéig.

Féreg nem ment furkót fűrni, furkó nem ment bika-ütni, bika nem ment vizet inni, víz nem ment tüzet oltani, tűz nem ment falu-égetni, falu nem ment farkas-kergetni, farkas nem ment kecske-enni, kecske nem ment kóró-rágni, kóró mégse ringatta a kismadarat. (Magyar népköltészet III, 584.).

¹ A rokonságra már ARANY LÁSZLÓ is felfigyel, aki népmeséinkről írott tanulmányában megállapítja, hogy a nemzeti ritmusösztön már a prózában is megnyilatkozik (Magyar népmeséinkről. ÖM. II, 143—145.).

Szinte vers az egész. Négyosztágú ütemek szerepelnek benne, természetesen az egész részleten végig nem tarthatnak ki, mert túlságosan éles és pattogó lenne a ritmus, márpedig a prózában ez nem lenne szép. A részlet közepén a *tűz nem ment falu-égetni, falu nem ment farkas-kergetni* szólamokból nem alakulnak szabályos ütemek, ez enyhíti a ritmus élességét. Az utolsó mondat pedig a maga ritmustalanságával mintegy lezárja a részlet ritmikus csengését.

Szalad a kokas, kapja a férget; szalad a féreg, fúrja a furkót; szalad a furkó, üti a bikát; szalad a tűz, égeti a falut; szalad a falu, kergeti a farkast; szalad a farkas, eszi a kecskét; szalad a kecske, rágja a kórót; a kóró bezzeg ringatja a kismadarat. (Magyar népköltészet III, 584.)

Ebben 3+2 szótagolású ütemek vannak; a másikhoz képest ez gyorsabb, pattogóbb; ezzel is a kismadár kívánságának gyors teljesítését fejezi ki a mese. Az előbbi részletben még úgy látszott, a kóró nem fogja ringatni a kismadarat, a ritmus is illett a kívánság megtagadásához, lassúbb volt, megfontoltabb, amikor pedig elhárultak az akadályok, és szaladt mindenki, hogy véghezvigye, amire kérték, szaporább lett a ritmus is (Vö.: ARANY LÁSZLÓ: Magyar népmeséinkről. ÖM. II, 143—144.).

De azér féltem a gazdántul. Mönök én elejbe, mondom neki: hamar gyűjjön, mer hiba van! (VIKÁR BÉLA: Somogy megye népköltése. Bp. 1905. 308.)

A *mönök én elejbe* rész hatszótagos. Ejtése a felmondásban gyorsabb lehet, hogy ugyanannyi ideig tartson, mint az utána következő három négyosztágos ütemnek a kiejtése.

„Így magok nekünk / nem iédesanyánk, / sem iédesapánk, / hát mostmán / megyünk tovább.”

„Nem így fíjaim, / nem így pujám, / nem erre, / nem !”

„Nincs tovább / semmi! / Isten velek, / mivéllünk is.” (ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. 118.)

Ha olvassuk, semmi különöset nem veszünk észre ebben a párbeszéd részletben. De ha hangosan mondani kezdjük, azt tapasztaljuk, hogy a beszéd természetes hangsúlyai és szünetei úgy tagolják ezeket a mondatokat, hogy a tagok majdnem egyenlő hosszúak, a hangsúlyok pedig szinte szabályos időközökben következnek egymás után.

Felséiges kirájom, / éiletem, halálom / kezibe ajállom — / monygya az opsitos — hallottam, hogy it nagy baj van. (KOVÁCS ÁGNES: Kalotaszegi népmesék Bp. 1943. 250.)

A meséknek gyakran visszatérő formulája ez, amellyel a mesehős ajánlja fel szolgálatait a bajbajutott királynak. Valószínűleg a gyakori használat az oka, hogy ilyen szabályos, hatszótagos ritmusegységek alakultak ki benne.

Sok mesének már a kezdő mondata megadja a ritmust, amely az egész mesére jellemző:

Egyször vót egy embör, annak vót négy ökre (VIKÁR BÉLA i. m. 280.)

Vót eccer ety királ, annak vót egy fia (BANÓ ISTVÁN: Baranyai népmesék Bp. 1941. 182.)

Vót eccer egy gazda, annak három fia (BANÓ ISTVÁN: i. m. 193.)

Vót eccer ety kiráj és annak ety fia (BANÓ ISTVÁN: i. m. 197.)

Mind a négy mondatban hatrészes ritmusegységek vannak, 4+2 szótagolású ütemek. A negyedik mondatba az *és* egyedül a ritmus kedvéért kerülhetett bele.

— *Hallot te, / Negyvenkilenc, / menny el te / ippen pokolba.*

— *Micsinájjak ott, / naccságos uram / — asz monygya.*

— *Tartozik* — / *asz monygya* — / *az öürdögök fejedelme* / *hat zsák pinzzel*, / *asztat kird mek*, / *s hozzád haza*. (KOVÁCS ÁGNES: i. m. 200.)

Ebben a részben is úgy alakulnak a szólamok, hogy kiejtési idejüket azonosnak érezzük. A ritmusegységek három—ötszótagosak, kivéve az *öürdögök fejedelme* részt, de ez ki is rí a többi közül a maga ritmustalanságával. Feltűnő az első pillanatra talán kissé pongyolának érzett *asz monygya*. A ritmus szempontjából nem pongyolaság ez; a beszélő éppen a ritmus kedvéért alkalmazta ezt az ismétlődő szerkezetet (Vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. Bp. 1948. 55.).

Még valami feltűnőt látunk: *menny el te éppen pokolba* — hiányzik a névelő; *a pokolba*. Ez is csak a ritmusra való törekvéssel magyarázható, ha ott volna az *a*, teljesen megbomlana a ritmus.

Beszédünkben gyakran törekszünk arra, hogy felsorolások (vagy szóhalmazok) tagjai azonos szótagszámúak legyenek, és ezért azonos idő alatt ejthessük ki őket; ha szótagszámuk eltérő, a hosszabb szót szaporázzuk az ejtésben (vö.: HORVÁTH JÁNOS: i. m. 55. és: Ritmus a prózában. Új nemzedék, 1921. III. évf. 1. sz. 5.). Ezt tapasztaljuk az alábbi felsorolásban is:

Tehát vállalkozott is: hercegök, grófok, gazdagok, szegényök: mindenféle fajtábú nagyon sok. (BANÓ ISTVÁN i. m. 226). Hasonlóan alakult ki a ritmus a következőben is:

Tizenkét társzekeret elévettek, mindegyikbe két pár lovat, fejősteheneket, ökrököt befogtak, megrakta a király gabonával, arannyal, búzával, szénával. (Magyar népmesék III, 644.)

A következő meserészletben más tényezők hozzák létre a ritmust:

S azt mondja a király: Most jöjjön ide az anyós a leányával együtt. Elveszik a jutalmukat, amit kerestek, megkapják a jutalmukat, amit kerestek. (Magyar népköltészet III, 199.)

A mondat szerkezeti felépítése teljesen párhuzamos, azonos mondatrészek azonos sorrendben, azonos helyen szerepelnek. Ez a szerkesztési mód az ősi finnugor költészetre jellemző, népmeséinknek ilyen mondataiban évezredes költészeti hagyományok továbbélését láthatjuk. A gondolatoknak ez a párhuzamossága, az azonos szerkezeti felépítés természetesen együtt jár a hangidom bizonyos ritmusával, az olvasóban (hallgatóban) tehát még inkább erősödik a ritmusosság érzése.

Hasonló a következő is: *Kelj fel disznóteremtette, mert megfognak, kelj fel kutyateremtette, mert fölakasztanak, ha föl nem kelsz*. (Magyar népmesék III, 369.)

A mese szerkezeti felépítésében is szembeszököen megnyilvánul a ritmus. A mese világában nincsenek ugyan korlátok, a hős mindent elérhet, de a kötetlenség csak a cselekményben nyilvánul meg, a mese szerkezetében nagyon is kötött, nagyon is követi a századok óta kialakult szabályokat (vö.: HONTI JÁNOS: A mese világa. Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 50.). A mese szerkezete tisztán látható, a cselekmény váza szinte kitapintható. Háromszor állítja próba elé a mese hőst a király, vagy a gonosz boszorkány, mindig ugyanazokkal a bevezető szavakkal, a mesehős is háromszor mondja el ugyanazt a mondókát, mielőtt nekifogna feladatának (vö. KOVÁCS ÁGNES: i. m. 77.); ismétlődnek a körülmények is, amelyek közé a szereplők kerülnek, és a körülmények nyelvi kifejezése is ismétlődik. Egyszóval a mesében bizonyos (és nagyjából szabályos) időközönként visszatérnek ugyanazok a mondatok, és ez a visszatérés rendszert ad a szerkezetnek, olyan szilárd vázat, amely szorosan összefogja a közbeeső részeket (vö.: HONTI JÁNOS i. m. 50.).

A ritmikus szerkezet hatását kelti az is, hogy a mesében szabályosan váltakoznak az elbeszélő részek a párbeszédes részekkel (vö.: KOVÁCS ÁGNES: i. m. 74.). A mesemondó nemcsak elmondja az eseményeket, meg is jeleníti, meg is játssza a mese szereplőinek párbeszédét.

A mese felépítésében nagyfokú drámaiság nyilvánul meg. (Vö.: ORTUTAY GYULA bevezetőjét a Magyar népmesék c. gyűjteményben I, 54.) Az epikus és drámai elemek szabályosan követik egymást, ebben is megnyilvánul a népmese szigorú kötöttsége. KOVÁCS ÁGNES finom megfigyelése szerint ez a szabályos váltakozás műfajonként különböző. „Állatmesében és tündérmesében a kettő általában egyforma hosszú, tréfás mesében egy-két mondat a leírás, utána hosszabb, pergő párbeszéd következik. Az elbeszélő részek száma eggyel nagyobb, mint a párbeszédké. Minden mese elbeszéléssel kezdődik és végződik. Az anekdota... nemcsak abban különbözik az előbbiektől, hogy rövidebb, hanem abban is, hogy nem leírással, hanem egyenes beszéddel, csattanóval zárul” (i. m. 74—75.).

ORTUTAY GYULA rámutat, hogy milyen fontos szerepe van a szerkezet ritmusának. „... az emlékezetbe vésés egyik fajtájának kell tekintenünk, hogy a hős különböző kalandjainak elmondását az ismétlődő szerkezet ritmusa fűzi egybe... A szájhagyományozó stílus másik célját is szolgálja ez az ismétlés: a sovány történetet és a kevés kalandot lehetőleg hosszabbítani kell, hogy a hallgatók is kielégülhessenek, s a feszültség is fokozódjék e kissé kezdetleges esztétikai fogással” (Fedics Mihály mesél 96.).

A népköltészet prózájának fontos sajátossága tehát a ritmusra való törekvés és a ritmus különböző formákban történő megvalósulása. Íróink ezt a sajátosságot veszik át és olvasztják bele művészetükbe.

ÜBER DEN PROSARHYTHMUS DER VOLKSDICHTUNG

Von

J. M. VÉGH

Eine wichtige Eigenheit der Prosa der Volksdichtung ist der Drang nach dem Rhythmus und die Verwirklichung des Rhythmus in verschiedenen Formen. Diese Formen sind: Wortwiederholungen, Zwillingswörter, Redewendungen, Sprichwörter und auch solche Sätze, die einmalig sind, die gelegentlich zustandekommen. Zur Erweckung des Rhythmusgefühls wirkt noch auch der in der Struktur des jeweiligen Textes manifest werdende Rhythmus mit,

ÚJABB ADATOK A VÁSÁROSDOMBÓI REGÖLÉS SZOKÁSÁHOZ¹

KOVÁCS JÁNOS

A regölés egyes dunántúli és erdélyi (székely) falvak többnyire karácsonyhoz fűződő szokása, amelynek gyökerei a XI. századba nyúlnak vissza. A regösök az anyagi javak bőségét kívánták a gazdáknak, élettársat regöltek a háznál található fiataloknak.²

Vásárosdombónak (Baranya m.) is egyik legkedveltebb népszokása a regölés volt. Az 1950-es évekig egyetlen esztendőben sem maradhatott el. Századunk első évtizedeiben még egyetlen regölő csoport járt a faluban. Később, amikor a község két része jobban elkülönült, mindegyiknek külön regősei voltak, akik nem mentek át regölni a falu másik részébe. A századfordulón élő öregek még emlékeznek arra, hogy régen,³ feltehetően a XIX. század 50—60-as éveiben, házasemberek regöltek. Századunkban kizárólag a legények ápolták e szokást.

Jellegzetes ruházatuk nem volt. Arról még tudnak, hogy bizonyos esetekben kifordított bundát öltöttek, azonban ez századunkban már ritkaságnak számított. A vásárosdombói regösök két elmaradhatatlan kelléket őriztek meg, a csengőt és a láncos botot. A csengőt a csoport vezetője tartotta kezében, de a csoport minden tagjánál kellett lenni láncos botnak. Az ének minden üteménél ezzel dobbantottak a földre.

A regölést „régen” karácsony éjféltkor,⁴ századunkban karácsony első napján este végezték. Miután a tíz-húsz legényből álló csoport begyakorolta az éneket, elindult házról házra regölni. A házaknál engedélyt nem kértek. A csengő megszólalása után a csoport vezetője rövid bevezetőt mondott, majd az ajtó előtt énekelni kezdtek. Az ének végén a gazda dohányt és pénzt adott a regösöknek, és borral kínálta meg őket. A regölés végeztével nagy áldomást csaptak.

Századunkban a regösök kétfajta éneket ismertek. Mindkettő hagyományos elemeket őrzött meg, de a motívumok eltérőek. Az egyiket a gazdák udvarán,

¹ Részlet a vásárosdombói szokásmonográfiából. Kézirata a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén található.

² VISKI K.: Drámai hagyományok. A Magyarország Néprajza, III. k. Regölés: 357—361. I. különösen 358—359. A korábbi hazai és külföldi összefüggés-keresés igényével a szokást részletesen tárgyalja SEBESTYÉN GY.: Regös-énekek és A regösök c. kétkötetes monográfiájában. Magyar Népköltési Gyűjtemény IV—V. Budapest, 1902. Újabbban A Magyar Népzene Tára II. (Szerk.: BARTÓK B.—KODÁLY Z.) Budapest, 1953. Jeles napok c. fejezete közölte az ismert regösének-szövegeket: 807—987.

³ L. SEBESTYÉN GY.: i. m. IV. k. 302.

⁴ Uo.: 302.

a másikat az urak (jegyző, orvos, tanító, pap stb.) házánál adták elő. A pógároknál (földműves gazda) ezt a szöveget énekelték:

Në bujj, gazda, në bujj!
 Mink is vagyunk, mink is
 Szent István szolgái.
 Szálljon erre házra
 Szentlélek áldása!
 Seregével, sokával
 Szárnyas angyalával.
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Adjon az Úristen ennek a gazdának
 Négy szép ökröt, egy kis béröst,
 Annak a bérösnek aranyostort a kezébe,
 Aranyekét a földjébe!
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Adjon az Úristen ennek a gazdának⁵
 Száz koszos malacot, száz koszos malacot!
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Adjon az Úristen a gazdasszonynak
 Száz kepe csibölét, száz kepe zsibóját!
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Itt is vagyon egy legény, kinek (Jóska) a neve,
 Amott is van egy leány, kinek (Julis) a neve.
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Isten még sē mentse, kebelibe ejtse,
 Belesodródjék, belepödördjék,
 Mint a róka farka!
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!⁶

Az uraknál a következő szöveg hangzott el:

Emide lē közelédik egy szép pázsit,
 Abba nevelődik csodafejű szarvas,
 Csodafejű szarvasnak ezër ága-boga,
 Ezër ága-bogának ezër misegyërtya.
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!
 Adjon az Úristen jó egészséget,
 Szép feleséget,⁷ csöndes békességet!
 Haj regő rajta! Haj regő rajta!

A szarvas-motívumot énekelték a 'pógároknál' is, de századunkban ez már nem volt általános. Az 'uraknál' viszont sohasem maradhatott el.

⁵ Az 1963-ban előadott szövegből ez és a következő öt sor hiányzik.

⁶ Hasonló szövegek Vásárosdombórról a korábbi évtizedekből: SEBESTYÉN, i. m. IV. k. 302—304. — BERZE NAGY J.: Baranyai magyar néphagyományok, I. k. Pécs, 1940. 63—65. A Magyar Néprajz Társasága II. k. 981—986. Három ízben, összesen 7 regösének-szöveget publikáltak.

⁷ Ha nőtlen, akkor mondják: Szép feleséget...

A XX. században feljegyzett szövegek⁸ lehetőséget adnak az összehasonlításra. A regös ének szövegében nem sok változás történt. A csodaszarvas motívumát tartalmazó versszak szinte változatlanul megmaradt. A gazdáknál elmondott bőség-varázslás erősen megrövidült és egyes versszakai összefonódva új strófákat alkottak. Az összeregölés alkotja az ének legkonzervatívabb részét, hiszen semmit sem változott.

A szokás kihalóban van. 1963-ban (egy évtizedes megszakítás után) ismét jártak a házaknál regösök. Ez azonban csak egyszeri alkalom volt, s a kezdeményezés nem talált folytatásra.⁹

BEITRÄGE ZUM VOLKSGEBRAUCH DES „REGÖLÉS” IN VÁSÁROSDOMBÓ

(Transdanubia, Kom. Baranya)

Von

J. KOVÁCS

Das „regölés” ist ein alter winterlicher jahrbeginnender Volksgebrauch in einigen Dörfern Transdanubien. Junge Männer verrichteten es in grösseren Scharen am 25. Dezember in Vásárosdombó. Der gesungene Text wurde im Laufe der letzteren 65 Jahre stark verkürzt, der Text des Liebeszaubere und des Hirschmotivs blieb aber unverändert. Das „regölés” ist um die Mitte des 20. Jahrhunderts in Vásárosdombó im Sterben.

⁸ L. a 6. sz. jegyzetben felsorolt forrásokat.

⁹ Jelen feljegyzésünk 1964—65-ben történt emlékezet után. Adatközlők: Rostás János 65 é. fm., Szabó László 62 é. útör, Szabó Béla 33 é. fm. és Kovács József 17 é. tanuló.

SZAMOJÉD NÉVUTÓK

(A primér ragok eredetének kérdéséhez)

MIKOLA TIBOR

A névutórendszer vizsgálata elég népszerű téma az utóbbi évek finnugor és magyar nyelvészeti szakirodalmában. Ilyen jellegű tanulmányok pl. F. J. Oinas: „The development of some postpositional cases in Balto-Finnic languages” (MSFOu. 123), K. Rédei (Radanovics): „Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” (Budapest 1962), Sebestyén Árpád: „A magyar nyelv névutórendszere” (Budapest 1965).

Ezek a tanulságos értekezések alapul szolgálhatnak egy esetleg később megírandó összefoglaló munka számára, amely minden uráli nyelvet tekintetbe véve megkísérrelhetne összefoglaló képet adni nyelvcsaládunk eme jellegzetes szófajáról. Ehhez az esetleges későbbi szintézishez szeretnék hozzájárulni írásommal, amely „A szamojéd nyelvek névutói” című készülő dolgozatomnak részét képezi.

Említett dolgozatomban igyekszem fölhasználni a korábbi hasonló jellegű munkák tanulságait, leginkább Rédei Károlyét, akinek kandidátusi értekezése szintén a névutórendszer kialakulását és fejlődését vizsgálta meg rokon nyelveink egyik ágában.

Rédei könyve általában jó kritikát kapott (J. Soltész K. NyK. LXV, 210—11, R. Jokinen FUF. XXXIV, 228—32, Sebestyén Á. ALH. XIII, 406—409, M. Korhonen Vir. 1963, 191—193, W. Schlachter UAJb. XXXV, 90—100). R. T. Harms viszont teljesen negatívan ítélte meg (Language XL, 96—99). Kifogásolja, hogy Rédei még a névutó fogalmát sem tisztázza, s hogy könyve legnagyobb részét a példaanyag teljes számú felsorakoztatása és különböző szerzőktől származó idézetek sokasága foglalja el.

Jelen tanulmányomban egy északi szamojéd névutócsaláddal foglalkozom, amelynek eredete és rokonsága régóta vita tárgyát képezi, s amely számos elvi problémát is fölvet. A névutóalakok a szokásos sorrendben következnek egymás után: dativus, locativus, ablativus, prolativus. Nyenyec T. (Lehtisalo) *nā'*, *nāna*, *nāđ*, *nāmna*; E. (Verbov) *nāŋ*, *nāna*, *nāŋat*, *nāmna*; enyec Ch. (Castrén) *ne*, *nene*, *nero*, *ne'one*, B. (Prokofjev) *nē'*, *nene*, *nedo*, *neone*; nganaszan (Castrén) *nāŋ*, *nanu*, *nata*, *namunu*. A jelentés '-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél; -tól, -től; valamin át, keresztül, valami mentén'.

A szókezdő mássalhangzó csak *n-folytatása lehet, mivel eredeti *n- az enyecben és a nganaszanban megmaradt volna, vö. magyar *nyúl*, nyenyec *nāwa*, enyec *naba*, nganaszan *nomu*. Nem gondolhatunk másodlagos szókezdő nazálisra sem, mert egy másodlagos nyenyec *n*-nek a nganaszanban *ŋ*-, *n*-, *j*-, az enyec Ch.-ban pedig *Ø* felel meg (vö. Hajdú ALH. IV, 57).

A magánhangzó-megfelelés olyan, mint a nyenyec *jāl'e* 'nap' esetében: enyec Ch. *jeđe*, B. *jere*; nganaszan *jale*. Lehtisalo itt összamojéd $*\bar{a} \sim *e$ váltakozást tételez föl (Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen, 98—100). A nyenyecben és a nganaszanban az $*\bar{a}$ folytatóit találjuk (i. m. 71—73), az enyec B. *e* azonban $*e$ -re utal, mivel $*\bar{a}$ -ból itt *a*-t váránk. A nganaszan lativusi *ā* lehet az $*\bar{a}$ egyenes fejleménye is (vö. pl. nyenyec *nā* 'száj' ~ nganaszan *nān*), de mivel a többi esetben és a birtokos személyraggal ellátott lativusban is rövid *a* van (pl. Prokofjev *nana* 'nekem', *nanta* 'neked' stb.), inkább arra kell gondolni, hogy a *nān a*-ja a *nān*-nal párhuzamosan használt *jān* analógiájára nyúlt meg, esetleg a két névutó egybeolvadt. Az enyec B. *nē* sem világos. Birtokos személyragok előtt *e* áll: (Prokofjev) *neñi* 'nekem', *neddo* 'neked', *nedda* 'neki'. A hosszú *ē* jöhet $*e$ -ből is (i. m. 81—82), de itt is valószínűbbnek tartom, hogy egy *j* elem olvadt be a lativusi alakba. Steinitz (FgrVok. 131—136) és Hajdú (ALH. IV, 54—56) szerint az összamojédban $*\bar{a}$ -vel is számolnunk kell. Ez az $*\bar{a}$ több nyelven egybeesett az $*\bar{a}$ -val. Hajdú fölhívja a figyelmet arra, hogy sok esetben a magánhangzó is befolyásolja a megelőző mássalhangzó minőségét, noha a mai nyenyecben a mássalhangzók és a magánhangzók viszonyában általában a mássalhangzók szerepe a döntő. Ezek alapján föltehetjük, hogy az eredeti $*n$ - az utána következő $*\bar{a}$, $*e$ hatására palatalizálódott. Mindent egybevetve a névutó $*n\bar{a}$, $*ne$ alakban rekonstruálható.

Vannak-e a vizsgált névutóknak megfelelői a távolabbi rokon nyelvekben, s ha igen, összhangban vannak-e eddigi megállapításaink a rokon nyelvekből levonható következtetésekkel? A *nā* stb. névutókkal legutóbb N. Sebestyén Irén foglalkozott (ALH. VII, 333—336), s az alábbi szelkup adatokat hozta kapcsolatba a szóban forgó északi szamojéd elemekkel: (Castrén) *nī*, *neka*, *neņa* 'oda', *nend* 'ott', *nenne*, *nīn*, *nīnne* 'onnan', (Prokofjev) *nī* 'ide, oda', *nīmdi* 'itt, ott', *nīni*, *nīn* 'innen, onnan', *nīmūt*, *nīmūt* 'erre, arra (prolat.)', továbbá az élőlényt jelentő szavak ragozásának locativus—ablativusi végződését: *loga* 'róka': *loganan*, *logannan*, *loganat*, *logannat*. Mindezeket a szavakat, ill. szuffixumokat az *n*-kezdetű mutató névmások származékainak tartja, s hivatkozik arra, hogy a szelkupban ma is megvan a *na* 'ez, íme' mutató névmás. A felsorolt adatok különféle magánhangzóra utalnak: *na*, *ne*, *ne*, *nī* vagy *nī*. Megemlíti, hogy a finnben is több változatban fordul elő ez a névmás: *nämä*, *ne*, *nii*-, *nuo*. Az általunk elemzett nyenyec és nganaszan névutók magánhangzóját $*a$ -ból, az enyec névutókét viszont $*e$ -ből vezeti le. A szelkup *i* a *nī* 'oda', *nīn* stb. 'onnan' szavakban lehet eredeti $*i$ származéka, de lehet, hogy a lativusi *i* rejlik benne. Ha nincs benne *i*, akkor a névmástő önmagában nyert lativusi jelentést. Esetleg a szamojéd dativus és locativus egyaránt egy *n*• dativus—locativusi szuffixumból alakult ki, mely névmástő azonos a mutató névmással. A mutató névmásból a Ravila, Lakó és Fokos vázolta módon fejlődhetek ki a nevezett ragok és névutók.

N. Sebestyén Irén kitér a *nā* névutócsoport távolabbi, finnugor kapcsolataira is. Felhívja a figyelmet arra, hogy ez a névutócsoport szolgál az északi szamojédban a személyes névmások határozóragos alakjainak a pótlására, és hogy a szelkupban is az élőlények neveinek ragozásában jelentkezik a *nan*, *nat* névutó. Ezért elfogadva Fokos megállapításait (Nyr. XXXVI, 23, XXXIX, 158 kk.) a rokonságneveknél használatos *-nott*, *-nól*, *-nī* ragokat, valamint a *-nāl* ragot névutói eredetűeknek tekinti, s kapcsolatba hozza a szamojéd *nā*, *nāna* stb. névutókkal és a Fokostól

idevont obi-ugor megfelelésekkel. Mindezzel összefüggésben idézi Lakó (I. OK. I, 219) azon föltevését, hogy esetleg a mutató névmásoknál is megvolt az élő—élette-len ellentét kifejezése akképpen, hogy a *n•* élőlényekre, a *t•* pedig tárgyakra vonatkozott (vö. a kérdő névmásoknál: *ki — mi*).

Az említett ugor ragokkal számos kutató foglalkozott. A legtöbbben úgy vélik, hogy a felsorolt ragok nem névutóból keletkeztek, hanem raghalmozás útján jöttek létre oly módon, hogy az *n* locativusraghoz még további ragok járultak (Simonyi MHat. I, 8; Szinnyi NyH⁷ 133; Beke NyK. XXXV, 81—82; Mészöly FUF. XXI, 58; Berrár MTMt. 34; A. Kövesi JSFOu. LXII/2, 22 stb.). Legtöbb Liimola foglalta össze az ide vonatkozó irodalmat (MSFOu. CXXVII, 64—73, 91—98, 120—123). A vogul névragozást tárgyaló monográfiájában arra az eredményre jut, hogy a vogul *-nāl*, *-nāl*, *-nel*, *-nēl*, *-nāl* elativusi—ablativusi, a *-nā*, *-nā*, *-nā*, *-n*, *-en* lativusi és a *-nāt*, *-nēt* comitativusi ragok eredetileg névutók voltak. A névutó hangalakja **nā*, a jelentése 'közeliség, oldal' lehetett. Az alapszóhoz *l* ablativusi, *γ* lativusi, ill. *tt•* locativusi rag járult. Egyik fő érve az, hogy a magánhangzó-harmóniát ismerő tavadai nyelvjárásokban az említett elativusi—ablativusi ragnak csak magas hangú alakja van, míg más végződések palatális és veláris magánhangzóval egyaránt előfordulnak. Megemlíti azonban, hogy a fosztóképző is csak magas magánhangzóval fordul elő ebben a nyelvjárásban. A vogul ragok rokon nyelvi megfeleléseiről az a véleménye, hogy az elativusi—ablativusi rag azonos a magyar *-nól*, *-nől*, *núl*, *-nül*, *-nül* ragokkal. A *-nāl*, *-nēl* ragot nem kapcsolja ide, mivel a személyragos *nālam*, *nālad* stb. mutatja, hogy itt eredetileg veláris hangrendű szóval van dolgunk. A *-nāl*, *-nēl* megfeleléseként a vogul É. *nūpāl* 'felé' névutót hozza szóba. Az N. Sebestyén Irén említette szamojéd névutókkal való esetleges kapcsolatról úgy nyilatkozik, hogy mivel a szamojédban mély és magas hangrendű alakok egyaránt megfigyelhetők, teljesen bizonytalan, hogy összefügghetnek-e azok a vizsgált vogul szuffixumokkal.

A lativusi *-nā*, *-nā* stb. összefügg az osztják É. *-na* lativusraggal és a magyar *-ni*, *-nyi* végződéssel. Mivel az osztják rag csak az északi nyelvjárásban van elterjedve, Liimola fölveti azt a lehetőséget, hogy az osztják rag vogul hatásra fejlődött ki. A comitativusi *-nāt*, *-nēt* az osztják Šerk. *nataŋ*- 'val', *-vel*' névutóval, ill. a V. *-nat*, *-nāt* és a magyar *-nott*, *-nett*, *-nitt* ragokkal hozható kapcsolatba.

A vogul ablativusi és lativusi végződéseket már Budenz is névutóknak tekintette (UAl. 385—386). Winkler (Der uraltaische Sprachstamm 58) a magyar *énna* és a nyenyec *mañ nādan* 'tőlem' szerkezeteket azonos eredetűeknek tartotta. Fokos szintén névutóknak számítja a Liimola által említett szuffixumokat. Úgy vélekedik (Nyr. XXXVI, 22—23), hogy nem lehet arról szó, hogy a három ugor nyelvben a locativusi *n*-hez további ragok járultak volna. Egyik érve az, hogy a magyarban az *-n* rag előtt megvan a tövéghangzó (*asztalon*), de a kérdéses végzések előtt nincs (*asztalnāl*), a másik pedig az, hogy nehezen lehetne elképzelni, hogy az osztják *-nat* comitativusragban a széles körben használt *-n* locativusraghoz hozzátették volna a csak néhány határozószóban előforduló *-t* ragot. Szerinte esetleg ide tartozik a finn *-nne*, észt *-ni* végződés is, amint erre már Budenz utalt (UAl. 379). Később (Nyr. XXXIX, 158 kk.) a finn és észt ragot már nem veszi számításba, viszont felhívja a figyelmet az általunk vizsgált szamojéd névutócsaládra.

Meg kell még említenem, hogy Castrén (Gr. 581) és Prokofjev (Jazyki... 27) a szamojéd névutócsalád alapjának a *nā* 'társ, barát' szót tekinti.

Amint a fönti vázlatos áttekintésből kitűnik, nem könnyű állást foglalni ebben a kérdésben. N. Sebestyén Irén magyarázata hangtani szempontból nem kifogásolható. A szókezdő *n*-ből mindegyik összekapcsolt nyelvi elem kezdő mássalhangzója eredeztethető, s ha névmástövet veszünk alapul, akkor abból a magánhangzó-megfelelések is levezethetők, annál is inkább, mert a szamojéd vokalizmus története meglehetősen tisztázatlan még. Úgy hiszem azonban, hogy a nyenyec *nā'* névutó-csoport nem származhat **na*-ból, mint N. Sebestyén Irén fölteszi (ALH. VII, 333), mert akkor érthetetlen a szókezdő nazális lágysága. Véleményem szerint az északi szamojédban csak eredeti palatális magánhangzóra gondolhatunk, mint azt előbb kifejtettem.

Nézzük meg, hogyan látja a szerző a jelentéstani fejlődést! A *loga* 'róka' szó locativusa *loganan* ~ *loganat*. N. Sebestyén Irén szerint ez a kifejezés eredetileg azt jelentette: 'róka ott, róka onnan', s fölismerhető benne a mutató névmás aktualizáló szerepe, úgy ahogy azt Ravila, Lakó és Fokos fölvázolta.

Valószínűsíthető-e jelentéstani szempontból azoknak a formánsoknak a közös eredete, amelyeket N. Sebestyén Irén összekapcsol? Mi a feltétele annak, hogy a szelkup élőlények neveinek locativusát valóban úgy magyarázhassuk, ahogy N. Sebestyén Irén előadta? Azt kell gondolnunk, hogy a *loganan* ~ *loganat* a ragozás kialakulásának korából származik. A szerző Fokos tanulmányával támasztja alá föltevését (NyK. LVIII, 61—95). Fokos szerint a ragozás kialakulásának több útja képzelhető el. A ragtalan főnevet követhette valamely egyszerű névmás, amelynek egyúttal határozói jelentése is volt (ma is vannak ilyen névmások az uráli nyelvekben, az indo-európai alapnyelvben is megvolt a névmástövek adverbialis használata), de a főnév után álló névmás bizonyos végződéseket is magába foglalhatott (másik névmás, nyomósító elemet). A főnevet követő névmások szerepe később specializálódott. A névmásokon kifejlődött határozói viszonyjelölés aztán áttért a főnevekre is, vagy úgy, hogy az egész névmás a főnévhez agglutinálódott, vagy pedig úgy, hogy csak a névmás végződését vette át a főnév (nyilván egyeztetés útján). A több lehetőség közül az egyik összhangban áll N. Sebestyén Irén föltevésével: egy névmásképzővel (másik névmással) ellátott, meghatározott határozói viszony jelölésére specializálódott névmási határozó a megelőző főnévhez tapadt.

Legutóbb Balázs János foglalkozott az egyszerű ragok kialakulásának problémájával. (A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában, Budapest 1964. Akadémiai doktori értekezés.) Nem vállalkozhatom arra, hogy Balázs gondolatokban rendkívül gazdag értekezését részletesen ismertessem, meg kell elégednem eredményeinek vázlatos összefoglalásával. Szerinte az esetragok kialakulásában az első lépés az volt, hogy a kérdő névmás tövéhez, a jelentéskör szűkítése céljából, hozzájárult valamely mutató névmás, amely megmutatta, hogy a kérdés melyik deiktikus szférára vonatkozik, pl. *k•*, *t•* (*m•*, *n•* stb.). A névmástövek eredetileg egy-egy deiktikus szféra jelölői voltak, az ego-tól kiindulva az ego-t körülvevő teret tájékozódás céljából több részre osztották föl. A válasz nem egyszerű mutató névmásból állott, hanem a mutató névmás után is kitétték a kérdő névmást determináló névmási elemet. Ilyen egyeztetéssel fejezték ki a situációk azonosságát, egybekapcsolódását. Az analógiának is volt szerepe ebben az egyeztetésben. Az ilyen névmásos kifejezések az idők során összeolvadtak, az utótag névmásképzővé vált. A névmásképző adaptáció útján határozórággá változott, maga a kifejezés határozószóvá. Így alakultak ki az ilyen határozószók, mint *hol?*, *itt*, *ott* stb. A fejlődés további menete az volt, hogy az egészen általános helymegjelölés pontosabbá tétele

érdekében a határozószó után kitétek egy-egy szűkebb jelentésű (ragtalan) határozót mint értelmezőt: *itt al, *ott oldal stb. A határozókat azután egyeztetették egymással, így keletkeztek az *alul*, *alatt*, *oldalt*, *lenn* stb. szavak. A ragoknak a főnevekre való áttérjedése később hasonló módon ment végbe.

Balázs disszertációjának gondolatmenetét szükségesnek tartottam ismertetni, mivel eltér a határozóragok keletkezéséről vallott eddigi nézeteinktől, N. Sebestyén Irén fejtegetései pedig szoros kapcsolatban állnak a korábbi magyarázatokkal.

A nyenyec *nā*, *nāna*, *nāδ*, *nāmna* névutók vizsgálata tehát több bonyolult kérdést vetett föl, s elvezetett minket olyan alapvető elvi problémák taglalásáig, mint az ősi határozóragok kialakulása. Nem lehet feladatomban, hogy ebben az összefüggésben részletesen elemezzem ezt a kérdést, amely akadémiai doktori értekezés témája volt a közelmúltban, megkísérlem azonban vázolni a vizsgált névutócsalád kialakulásának útját, érintve a primér határozóragok keletkezésének problémáit is.

Balázs érvelését én lényegében véve helyesnek tartom, s úgy vélem, hogy jó irányban fejleszti tovább Ravila, Lakó és Fokos kutatásait. A következőkben vázolom saját nézetemet a primér ragok és a vizsgált névutók keletkezéséről, elsősorban Balázs, N. Sebestyén Irén és Fokos alapján. Én is azt hiszem, hogy a fejlődés kiindulópontja az volt, hogy a kérdőszó tövéhez hozzátettek, eleinte külön szólamként mint értelmezőt, egy (vagy később több) mutató névmásszerű elemet, majd azt a válaszban is megismételték, tehát kb. így: *k• t•? s• t•*. Itt azonban fölmerül a következő probléma: hogyan magyarázzuk, hogy ilyen névmások is vannak: *tāmā*, *mikā*, *joka* stb., amelyekben a kérdő névmás áll a második helyen? Ha a primér ragok névmásokból alakultak, akkor a *k* lativusrag csak a *k•* kérdő névmásból eredhet. Ez viszont föltételezi Balázs elméletének az alapján, hogy a kérdő névmás gyakran a mutató névmási tövek mögé került. A *joka*, *tāmā* stb. valóban ilyen szerkezetek, s kiindulópontul szolgálhattak a lativusrag keletkezéséhez. Mi indokolja azonban a kérdő névmásnak a mutató névmás után való helyezését? Ha rámutatunk a kérdő és határozatlan névmások eredeti azonosságára, talán lehetségessé válik a válaszadás. A *k•* tönek eredetileg több jelentése volt: 'hol?', 'ki?', 'valahol, valaki; hová?', 'kinek?; valahová, valakinek stb.'. A *k•?* kérdésre nyilván ilyen feleleteket is adtak: *s• k•*, *t• k•*, ilyesféle értelemben 'az a valaki, ott valahol stb.'. Balázs idéz (i. m. 156) efféle szerkezeteket: osztják Trj. *tāt kota* 'ott valahol', *tā kota* 'onnan valahonnan'. Ilyen szerkezetek bizonyára a ragozás kialakulása előtt is voltak, csak akkor még a *tāt* helyett *t•*, a *kota* helyett *k•* állt, s a kifejezés helyre és személyre, locativusi, lativusi és ablativusi viszonyra egyaránt vonatkozott. A *joka*, *tāmā*, *tākā*- névmástövek az ilyen szókapcsolatok összeolvadásából keletkezhetek, és ilyen esetekben fejlődhetett ki a *k* lativusi jelentése is a többi határozóraggal együtt, amiről később még lesz szó.

A továbbiakban tehát a *k• t•? — s• t•*, *k•? — t• k•* szerkezetek összevonódtak, és *k• t•? — s• t•*, *k•? — t• k•* alakúvá váltak. A következő kérdés az, miként lett a *k• t•*, *s• t•*, *t• k•* stb. második szótagjából határozórag. Az általános felfogás szerint ráértés útján. Nem tudom, helyénvaló-e itt ráértésről beszélni, hiszen a *-t•*, *-k•* elemre semmi olyat nem értettek rá, ami már korábban is ne lett volna meg benne. Talán helyesebb lenne differenciálódásnak nevezni ezt a folyamatot. A *m•?*, *k•?*, *s•*, *t•*, *n•* szavak legősibb használatukban nem is igen lehettek névmások, mert tárgyakat, egyedeket és helyviszonyokat egyformán jelöltek. A *s•* jelentése mai szavakkal csak hosszadalmasan volna visszaadható: 'az, ott, annak, oda stb.'

A pronomén és az adverbium alkot itt egy osztatlan szófajt. Bizonyos jelentésselkülönülés már ősrégi időktől fogva meglehetett, ez azonban még nem a névmások és a határozószók elkülönülése volt, hanem az ego-t körülvevő tér felosztása különféle ún. deiktikus szférákra. A *m•* tő a beszélő közvetlen környezetét (a helyet és az ott levő dolgokat) jelölte, a *t•* és a *n•* az ego-hoz közelebb fekvő szférára (*te*), a *s•* valószínűleg az ego-tól távolabb elhelyezkedő dolgokra és térre vonatkozott. Az ún. névmási tövek különféle magánhangzóval való kombinációi további differenciálódást tettek lehetővé, föltehetőleg úgy, hogy a palatális magánhangzóval alkotott tő a beszélőhöz közelebbi, a veláris változat viszont a beszélőtől távolabbi területet jelölte az alapszférákon belül. Amikor a kérdő névmást — határozószót egy másik szférajelölővel pontosabban meghatározták, a kifejezés elvileg még mindig ambivalens lehetett: *k•n•*? 'hol, ott melletted?; ki, a melletted való? stb'. A döntő fordulat a határozóragok kialakulásában szerintem akkor következett be, amikor az eredetileg nyilván egységes hangalakúnak tekinthető *k•* általános kérdő névmás magánhangzója differenciálódott. A differenciálódás akképpen történhetett, hogy kialakult egy palatális és egy veláris hangrendű kérdőszó. A két változat között a korábban egységes jelentés úgy oszlott meg, hogy a magas hangú változat közele, a mély hangú távolra kérdezett. A mutató névmások egyező viszonyai eléggé alátámasztják ezt a föltevést. A fejlődés további menetében a közelre kérdező *k8* elemnél egyre inkább a dolgok minemősége került előtérbe, a távolra kérdező *k8* viszont kezdett elsősorban csak a helyviszonyokra vonatkozni. Ennek az elkülönülésnek az oka az lehetett, hogy a beszélő a közelében levő dolgok, személyek térbeli helyzetét nyilván jól látta, s csupán az illető dolog, személy mivolta jelenthetett problémát számára. A távolabbi, a kérdező által sokszor nem is látott tárgyak esetében a minemőség mellett a térbeli elhelyezkedés is homályos volt, és mindez előidézhetette a főntebb említett szófaji megoszlást.

Amikor ez a folyamat végbement, adva volt a határozóragok kialakulásának lehetősége. Ezután a *k8n•*? már csak azt jelenthette: 'ki? mi? ott nálad, kinek? stb.', a *-n•* egyértelműen névmásképző lett. Ilyen előzményre vezethető vissza pl. a finn *ken*? 'ki?', votják *kin*? 'kicsoda?', vogul *khon*? 'kicsoda?', stb. Ugyanakkor a *k8n•*?-ban levő *-n•* végződés már aligha fogható fel másként, mint határozóragnak. Ennek a kérdőszónak a származékai pl. a magyar N. *hun*? 'hol?', zürj. *ken*? 'hol?', vogul T. *khōn*? 'mikor?' stb. Mindezek alapján helytelennek tartom azt a közkeletű állítást, hogy a primér határozóragok névszóképzőkből alakultak ki ráértés útján. Nem kevésbé helytelen lenne azt mondani, hogy a főntebb említett névmásképzők határozóragokból lettek. És általában, ha két különböző szófajnál azonos végzések sora fordul elő, nem kell mindjárt arra gondolni, hogy az egyik a másikkól lett. Sokszor egyik sem keletkezett a másikkól, hanem egy közös előzményből párhuzamosan fejlődtek ki. Jó példa erre a tárgyas ragozás esete is. 'Abból a tényből, hogy a birtokos személyragok általában megegyeznek a tárgyas igei személyragokkal, sokan még mindig arra következtetnek, hogy a tárgyas igeragozás a birtokos személyragozásból alakult ki, pedig Mészöly meggyőzően kimutatta, hogy egymás mellett jöttek létre („A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból”).

Véleményem szerint hibás lenne az a föltevés is, hogy a *k•n•*? — *t•n•* stb. szerkezetek *-n•* része az adnominális, ill. adverbális használatától függően formálódott volna egyrészt névmásképzővé, másrészt határozóraggá. Egy ilyesféle magyarázat előnye az lenne, hogy nem egymásból vezetné le a két említett nyelvi elemet, de

nemigen lehetne összhangba hozni azzal a ténnyel, hogy a határozóragok még az ige és a névszó elkülönülése előtt kialakultak. Ismeretes, hogy az uráli nyelvekben vannak esetek, amikor ugyanaz a határozórag a pusztá igetőhöz és a pusztá névszótőhöz egyaránt járulhat. A szamojédból Hajdú Péter hozott erre példát (In memoriam Gedeon Mészöly 119—131), s én már e dolgozat írása előtt is egyetértettem Mészöly és Nyíri véleményével a magyar főnévi és melléknévi ige- és névszó eredetének kérdésében (vö. legutóbb Nyíri NéprNyelvtud. IX. 23—32). Nem lehet döntő érvnek tekinteni azt, hogy a *-ni* képző a magyar nyelv külön életében alakult ki, s hogy akkor határozórag nem járulhatott volna az egyszerű igetőhöz. A szamojéd *-s* infinitivusképző is a szamojéd nyelvek külön életében alakult ki az *-s* lativusragból, és a magyar *-ni*-t még csak nem is kellene külön nyelvi fejleménynek tekinteni, hiszen a vogul *-na*, *-n* stb. igenév jól összekapcsolható vele.

Az egységes névmási-határozószói szófaj tehát előbb a kérdőszó tövében vált ketté, majd a különbségtétel átterjedt a kérdőszóhoz járult végződésekre is. Hogyan került át ez a megkülönböztetés a mutató névmás-tövekre? Balázs nyomán erre azt felelhetjük, hogy egyrészt a szituációk (a kérdés és a válasz szituációja) azonoságának jelölése érdekében, másrészt egyszerűen csak „ráhangzás”-szerűen, analogikusan. Így a **k8n* ?-re adott válasz-kifejezés származékai pl. a mordvin *tene* 'ez', *tona* 'az' stb. A **k8n* ? kérdésre viszont az ilyesféle szavak őisével feleltek, mint pl. zurjén *tan* 'itt', nganaszan *tanne* 'ott' stb.

Az így létrejött *-n*•, *-t*•, *-s*•, *-k*•, *-m*•, (?) ragok jelentése az irányhármasság szempontjából még közömbös volt, *hol?* *honnan?* és *hová?* kérdésre egyaránt felelhettek, különbség köztük még csak a beszélőtől való távolság tekintetében volt. A helyzet azonban megváltozott, amikor egyre inkább terebélyesedni kezdett a határozószók családja. Az *alul*, *felül*, *oldalt* stb. szavak elődjei lassan olyan rendszerré fejlődtek, amely a térbeli viszonyoknak a korábbinál pontosabb jelölését tette lehetővé, s ezáltal fölöslegessé vált a deiktikus szférajelölők használata addigi szerepükben. Csak ezután alakulhatott ki fokozatosan az irányhármasság a már meglevő ragoknál. Az irányhármasság megszületése megint csak nem ráértés, hanem funkciómegoszlás következménye volt, hiszen a *-na* rag korábban is jelölte a locativusi viszonyt — egyéb viszonyok mellett. Nehéz lenne megmondani, hogyan ment végbe ez a differenciálódási folyamat, de az valószínűnek látszik, hogy előbb a lativusi és locativusi viszonyjelölők használata kristályosodott ki. Erre abból a tényből lehet következtetni, hogy több uráli nyelvben a kérdőszóknál és az ősi határozószóknál (amelyekben pedig legkorábban alakultak ki az esetragok) az ablativus a locativusból van képezve, néha pedig a lativusból. Ilyen szavak a magyarban pl. *hol?* *hová?*, de *honnan?* < **holal* (vö. Beke SUST. XCVIII, 13—25, Mikola MNy. LXI, 37); *le*, *lenn*, de *lentől*; *be*, *benn*, de *bentről*; *ki*, *kinn*, de *kintről* stb.; vogul *χot?* 'hol?', de *χotal'* ? 'hová?', *χotil?* 'honnan?'; nyenyec *ηαχα* 'messze (hová?)', de *ηαχα'na* 'messze (hol?)', *ηαχατ* (< **ηαχαδ*) 'messziről'. Vannak tehát esetek, amikor a locativus a lativusból van képezve és fordítva, de az ablativusból nem alakultak másodlagos képződmények. Úgy tetszik, a nyelvi fejlődés korai szakaszán a pillanatnyilag adott helyzet és a közvetlenül az ember előtt álló feladat volt a lényeges, s az előzmények tudatos számbavétele csak később vált fontossá. Ez a föltevés jól megokolja, hogy miért formálódott ki előbb a tartam- és a véghatározó, s csak azután az előzményhatározó. A véghatározók egykori fontosságát mutatja az alapnyelvre föltehető több lativusrag. A locativusi ragokból kettő is volt az alapnyelvben, viszont én úgy gondolom, hogy a *-ta*, *-tä* ablativusrag végső soron azonos a *t*• loca-

típusraggal, s abból fejlődött ki, valószínűleg a prolativusi, prosecutivusi funkción keresztül. Ez a prosecutivusi funkció ma is megvan a permi nyelvekben.*

Az ily módon a kérdőszón kialakult esetragok az egyeztetés révén átterjedtek a különféle helyviszonyokat jelölő szavakra, mint pl. *itt, ott, alul, elöl, elé* stb., majd ezekről a főnevekre. A főnevekre való átterjedés értelmezős szerkezetekben történt, analógia útján: **ott ház* 'ott, ti. a háznál' → **ott ház-t*; **lenn ház* 'lenn, a háznál' → **lenn házon* stb. Balázs ezzel az egyféle lehetőséggel számol disszertációjában, s ha csak így keletkeztek ragok, akkor el kell vetnünk N. Sebestyén Irén föltevését. Ezzel a hosszú kitérés után vissza is érkeztünk tulajdonképpen problémánkhoz.

A kérdés szerintem az, hogy az értelmezős szerkezetekben mindig elől állt-e a határozószó, és hátul a névszó. Erre azt felelhetjük, hogy nem, hogy olyan szerkezetek is voltak, nagy számmal, ahol a névszó volt az értelmezett, és a határozószó az értelmező. A *nélkül, belül, kívül, át* stb. névutók mind ilyen szerkezetekben alakultak ki. A *házon belül* eredeti jelentése ilyenféle volt: 'a háznál, ti. belül'. A felsorolt adatok egyúttal azt is megmutatják, mi lett az efféle kifejezések sorsa: a névutóvá válás. Fölmerül persze az a probléma, hogy a főnévi alaptag miért nincs egyeztetve mindig a határozószói értelmezővel. Ha a *-nál, -nél, -ni* stb. egykori névutókat így magyarázzuk, akkor a megelőző névszó végén valamilyen határozóragnak kellene lennie. Igen ám, de a **lenn, ház* → **lenn, házon* folyamat egyszerre ment végbe a **ház, nál* 'a háznál, közel'-féle szerkezetek kialakulásával, tehát a *háznál* szó ősének keletkezése idején még nem volt megszilárdult határozórag, s a *ház* akkor még ilyen alakban is határozói esetnek is számított.

Mindebből következik, hogy a névutók egyidősek a primér határozóragokkal, s hogy a legidősebbek közülük nem birtokos, hanem értelmezős szerkezetekben jöttek létre. A birtokviszony érzete csak később kapcsolódott az ilyen kifejezésekhez, amikor a gyakori előfordulás miatt eltűnt az értelmezettet az értelmezőtől elválasztó szünet. Más esetekben az értelmezői szerepű, névmási eredetű határozószó agglutinálódott az alapszóhoz anélkül, hogy valaha is possessív viszonyt értettek volna rá. Ez okát adja annak, hogy a *-nott, -nól, -ni*, vogul *-n, -nə, -nəl* stb. miért nem fordul elő birtokos személyragokkal.

Az elmondottak alapján lényegében véve egyetértek N. Sebestyén Irénnel és a cikkem elején felsorolt, már ő általa is összekapcsolt adatokat közös eredetűeknek tartom, s úgy vélem, hogy mindannyian a *n*- névmástő származékai. További probléma, amelynek részletes elemzésére itt helyszűke miatt nem térhetek ki, hogy milyen hangalakú névmástövekből kell kiindulni.

Az északi szamojédra, a vogulra és az osztjákra **nä-* tő tételezhető föl, számolhatunk *ne-* alakokkal is (enyec). A szelkup *-a-* is jöhet esetleg **ä-*ből. Több jel arra mutat, hogy a **nä*-hez még egy **k* elem is járult. Ez a **k* velarizálta az **ä*-t a magyar *nálam*-ban mélyhangúvá. Hasonló eseteket soroltam fel egy korábbi írásomban (NéprNyelvtud. VIII, 23—31): *mál* 'mell', *ság, száll, áll*. A *nálam*-ot, mint említettem, Liimola a vogul *nūpəl'*-hez kapcsolja, azonban a *nūpəl'*-nek a magyarban **núl*, esetleg **nól* lenne a várható folytatása, s ezért, továbbá azért, mert a vogul szó lativusi, a magyar pedig eredetileg ablativusi jelentésű, ezt az egyeztetést nem tartom

* Érdekes, hogy az indogermán nyelvekben nincs meg az irányhármasság, s hogy általában az ablativusi tag hiányzik, pl. német *unter* + Acc. 'alá'; *unter* + Dat. 'alatt', de csak körülírással *unter* + Dat. ... *hervor* 'alól' stb.

helyesnek. A **k* nyomát őrizhetik a különféle hosszú magánhangzók a szelkupban, a magyar *-ni i*-je és a *-nöl ö*-je, valamint a vogul és osztják lativusi alakok is. Kevés kivételtől eltekintve tehát a kiterjedt névutócsalád visszavezethető egy **nä*-, **nök*-alapformára. Valószínűnek tartom, hogy a nehezebben magyarázható alakok is (enyec *-e*-, magyar *-nott*-, *-nött*) végeredményben szintén a főtebb kikövetkeztetett két hangalakra mennek vissza. Ez annál inkább hihető, mert az egyeztetett szuffixumok alapjelentése nyilván 'közelség' volt, s a közelre mutató névmások általában palatális magánhangzót tartalmaznak. A *-k* elem eredetileg határozatlan névmási-határozószói szerepben járulhatott a **nä*- után, tehát a **nök* eredeti értelme ez lehetett: 'közel valahol stb.', erről főtebb a *tämä*, *täkä*-szavakkal kapcsolatban részletesebben beszéltem.

Az eddigiekből következik, hogy nem fogadható el a *nä*' stb. névutóknak a *nä* 'társ, barát' szóból való eredeztetése, bármennyire megvesztegető is ez a föltevés. Nem az a helyzet, hogy volt egy *nä* 'barát, társ' szó, s ebből jöttek volna létre a *nānan* 'nálam', *nāδand* 'tőled' stb. kifejezések. Ez így értelmetlen volna, hiszen a *nānan* pl. nyilván sohasem jelentette azt, hogy 'a társamnál', hanem csak azt, hogy 'a közelemben'. Úgy lehet helyesen értelmezni ezeket a viszonyokat, hogy föltesszük: volt egy 'közelség' jelentésű szó, s ebből lett egyrészt a *nä*' névutócsalád, másrészt a *nä* 'barát' főnév. Ugyanígy a magyarban a *rokon* névszó végső soron azonos a *-ról*-, *-ről*-, *-ra*-, *-re* stb. ragokkal, de azért egyik sem vezethető le közvetlenül a másiktól, hanem csak egy közös, bizonyára 'közelség' jelentésű előzményen keresztül függnek össze.

Végezetül egy rövid kitérés: Ez a **nä* névmástő azonos lehet az *n* kezdetű 2. személyű névmástővel, amely az obi-ugorban és a szamojédban figyelhető meg legjobban. Mint az ego társára vonatkozó pronomen, alighanem a beszélő környezetét, közelségét jelölte. Fölmerül a kérdés, nincsenek-e az ugyancsak 2. személyű *t* névmástőnek is hasonló fejleményei, mint a **nä* tőnek. Nincs módom a kérdés taglalására, csak szeretnék rámutatni, hogy azokban a nyelvekben, ahol nem az *n*, hanem a *t* kezdetű névmás használatos a 2. személyben, szintén van egy *t* elemet tartalmazó, közelséget jelölő finnugor névutócsalád: finn *tykö* '-hoz, -hez, -höz', *tykönä* '-nál, -nél', *tyköä* 'közeléből'; mordvin *t'ejsä* 'közelében' stb.; zürjén *dinjn* 'mellett' stb.; magyar *-tól*-, *-től*-, stb. E szavakat egy 'tő' jelentésű szóból származtatják. Nem másodlagos-e a 'tő' jelentés a 'közelség' jelentéshez képest? Ha ugyanis az ember egy fa közelében volt, akkor a repülés föltalálása előtt mindig csak a fa vastagabbik vége mellett tartózkodhatott, sohasem a csúcánál. Ez a körülmény alapot adhatott arra, hogy a *fa közelében* stb. kifejezésekben az utótagot, eredeti szerepének és jelentésének elhomályosodása után, 'vastagabb vég, tő' jelentéssel ruházzák fel. Érdemes idézni Schlachter következő mondatát (UAJb. XXXV, 96): „Dass gerade ein Wort mit so spezieller Bedeutung ('Stammende eines Baumes') sich mehr verbreitet hat als ein für postpositionalen Gebrauch so geeignetes wie *dor*- 'Umgebung, Nähe, Seite', muss auffallen.” Magyarázatom — úgy hiszem — kiküszöböli ezt a problémát.

SAMOJEDISCHE POSTPOSITIONEN

von

T. MIKOLA

Im Zusammenhang mit der Etymologie der nenzischen Postpositionen *ńā'*, *ńāna*, *ńād*, *ńāmna* behandelt der Verfasser das Problem der Entstehung der primären Flexionsendungen. Der Verfasser ist der Meinung, dass es ursprünglich keine Pronomina gegeben hatte, aus denen die Kasusendungen abgeleitet werden könnten. Die sogenannten Pronomina konnten ohne irgendwelche Endungen auch räumliche Relationen ausdrücken, und darum könnte man sie eher Pronomina — Adverbien nennen.

Als ein Pronomen — Adverbium zwecks Einschränkung der unbegrenzten Bedeutung des fragenden Pronomen — Adverbiums dem Stamm des Interrogativums hinzugefügt wurde, war die Möglichkeit der Ausbildung der Kasusendungen bereits gegeben. Der Verfasser nimmt an — auf Grund der entsprechenden Verhältnisse der Demonstrativpronomina — dass das Interrogativum einst zwei Formen gehabt hatte: **kø* und **kø̌*. Diese zwei Varianten waren je nachdem gebraucht worden, ob die Frage sich auf die Nähe oder die Ferne bezogen hatte. Man konnte die näheren räumlichen Verhältnisse im allgemeinen genau überblicken, darum trat der pronominale Charakter des Interrogativums **kø̌* immer mehr in den Vordergrund. Dementsprechend verwandelte sich der Variant **kø* allmählich in ein fragendes Adverbium. Die Elemente, die dem Stamm des Interrogativums hinzugefügt worden waren, wurden teils zu Wortbildungssuffixen der Pronomina (z. B. finn. *ken?*, *minä* usw.), teils zu primären Kasusendungen [z. B. finn. *kun*, ung. (in den Mundarten) *hun?* 'wo' usw.].

A MÜNCHENI KÓDEX EREDETI KÉZIRATA TANULMÁNYOZÁSÁNAK TANULSÁGAI*

NYÍRI ANTAL

1. A magyar nyelvtörténet egyik becses emlékét, a MK-et FARKAS GYULA 1958-ban fényképmásolatban kiadta, és így lehetővé vált ennek a nagyon fontos nyelvemléknek bizonyos mértékig közvetlen tanulmányozása is. Mivel azonban a MK-nek latin megfelelője csaknem teljesen megvan, és a szöveg fejezetekre, azok meg ún. versekre oszlanak, és helyesírása meg nyelve igen tanulságos, kétségtelen, hogy annak egyszínű fényképmásolata már a szöveg tagolatlan volta miatt is, a párhuzamos latin megfelelő nélkül, önmagában csak körülményesen tölti be feladatát a nyelvtudományban, különösen azért is, mert ez a nyelvemlék az *e* betűk hangértékének tekintetében még problematikus is.

Legutóbbi nyelvemlékkiadványaink különben is jól mutatják, hogy a fakszimile mellett fontos az illető szöveg betűhű kiadása is a párhuzamos latin szöveggel együtt, ha megvan a latinja, amint ezt a Birk Kódex és a Példák Könyve 1960-beli kiadásából is láthatjuk.

A MK betűhű magyar — párhuzamos latin szövegű kiadását szükségessé teszi a Bécsi Kódexnek (ezután B vagy BK) Új Nyelvemléktár-beli MÉSZÖLY-féle kiadása is, hiszen a MK is abból az elveszett eredeti fordításból van másolva, amelyből a BK is származik, és a két nyelvemlék nemcsak nyelvében azonos, hanem helyesírásában is, és e két nyelvemlék tudományos földolgozását csak a MK-nek a BK-hez hasonló kiadása teszi lehetővé.

Azonkívül NYÍRI szerint (Mészöly-Emlék 133—42; ALH X, 275—85) FARKAS GYULÁnak (Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466 I. Wiesbaden 1958. 21—7; Zur Orthographie und Geschichte des MK., UAJb. XXX, 167—82) a MK paleográfiai, helyesírási és hangtörténeti sajátosságairól tett megállapításai hamisak, tehát ezeknek a hamis megállapításoknak alapján helytelen lenne a MK szövegét kiadni, és a további tudományos kutatás alapjává tenni.

2. Ezek a szempontok érelték meg a JATE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatóiban azt a gondolatot, hogy közösen előkészítik a MK betűhű kiadását a megfelelő latinnal együtt, majd elkészítik a kódex magyar—latin és latin—magyar szójegyzékét is.

* Ez a cikk 1964. május 19-én előadásként elhangzott Budapesten, a Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, tehát IMRE SAMU: „A magyar huszita helyesírás néhány kérdése” c. tanulmánya nak megjelenése előtt (vö. MNy. LXI, 380; Imre Samu tanulmánya 1964. április 13-án érkezett nyomdába: NyelvtÉrt. 43).

A munkaközösség tagjai¹: Bodnár Ferenc, Pálfalvi Etelka, Rácz Endre, Velcsó Mártonné, Nyíri Antal. A munkatársak közül az előbbieket a fényképkiadás alapján lemásolták a kódex szövegét, majd előkészítettük a meglevő latin megfelelőt is, aztán — ugyancsak a fényképmásolat alapján — első ízben ellenőriztük az általunk készített másolatot.

3. Már a szöveg másolása alkalmával is határozottan kitűnt, hogy a MK szép, olvasható írással van ugyan írva, de az *e* hangok jelölésében korántsem olyan következetes, mint a BK I. és II. keze. Azt, hogy a MK az *e* hangok jelölésében ingadozik, megállapította ugyan már BARTA BORBÁLA M. ESZTER is (A Müncheneri Kódex *e* és *è* jelölései. NyK. XLV, 303—332), de mivel ő az eredeti kéziratot nem használta, hanem csak a VOLF kiadását, és feldolgozásának szempontjai sem helyesek, a tanulmányában kitűzött kérdést megnyugtatóan megoldani nem tudta, és nem felelt arra a kérdésre sem, mi az oka a MK *e* betűi használatában tapasztalható ingadozásnak.

Ezek a tények arra a következtetésre vezettek, hogy szükséges az általuk készített másolatnak is a MK eredeti kéziratával való összehasonlítása.

4. Ezt az összehasonlító ellenőrzést Nyíri Antal Münchenben 1963. október 29-től december 12-ig elvégezte, s az alábbiakban ennek az összehasonlításnak az eredményeit meg a velük kapcsolatos megállapításokat ismertetjük.

A Bayerische Staatsbibliothek kézirtatárában Nyíri a MK-et hétköznapi tanulmányozta szombat kivételével minden nap. Nemcsak a munkaközösség által készített másolatot hasonlította össze a MK eredeti kéziratával, hanem a FARKAS-féle fényképkiadást is.

5. A Farkas-féle fényképkiadásnak az eredeti kézírathoz való viszonyát a következők jellemzik. A fényképmásolat egy-egy levele beírt tükrének meg az egyes hasáboknak a nagysága, tehát a kiadvány betűinek a nagysága is azonos az eredeti kézirat tükrének, hasábjainak és betűinek méreteivel (a hasábok nagysága kb. 4, 3—4, 5 × 15,00—15,5 cm; így Farkas is: Der MK 19).

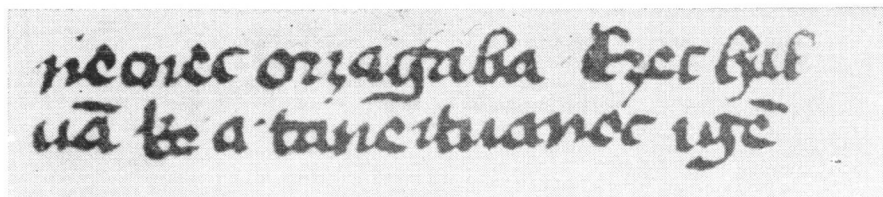
Az eredeti kézirat papírosa sárgás, a kiadványé világosszürke; a kézirat sárgás papírosán előforduló sötétebb sárga foltok a fényképen sötétszürkék vagy feketék.

A kézirat betűi sötétbarnák, a kiadványé viszont teljesen feketék. A vékonyabb vonalak a fényképen valamivel vastagabbnak látszanak, és a lefelé haladó vastagabb vonalakkal olykor hamarabb érintkeznek. A MK fekete nagybetűi általában rubrummal vannak kiemelve, de néha a rubrum elmarad. Az evangéliumok fejezetei, továbbá az élőfejek meg a kódex 108rb hasábjának az evangéliumokhoz nem tartozó befejező 36—41. sorai pirossal vannak megírva. A rubrum az egyszínű fényképkiadásban valamivel halványabb feketének látszik, mint az eredeti fekete betűinek a fényképmásolatbeli képe, ezért a nagybetűk a FARKAS-féle kiadásban az eredeti piros mellékvonásainak fekete fényképe miatt gyakran úgy hatnak, mintha írásukkor összefutott volna a tinta. Így pl. az *Q* (28va 29. sor), az *M* (91vb 21. sor), a *H* (107vb 32. sor) stb. Nem tűnik ki a fényképmásolatból a fekete mellékjeles piros díszítéses nagy *Ē* (pl. 25rb 36. sor, 1. ábra) és a piros díszítéses fekete mellékjel nélküli *E* (pl. 18vb 22. sor, 2. ábra) közötti különbség sem. Az egyszínű kiadás

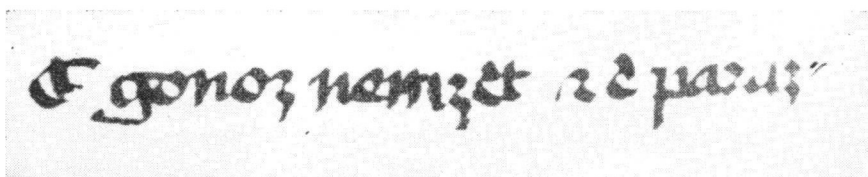
¹ 1964 szeptembere óta bekapcsolódott a kiadás előkészítésének munkájába VÉGH JÓZSEF MIHÁLY tanársegéd is.

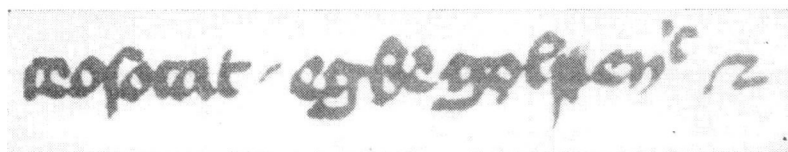
nem mutatja pl. azt sem, hogy a 28rb 22. sorában *egbè gò[u]èñ^c* (olv.: egybegyőlének, 3. ábra) szavának *u* betűje piros vonással van kihúzva, ez a betű tehát nem *n* volt. Az 59va 33. sorában levő javítás nem világos a Farkas-féle fényképkiadáson, mert az egyszínű, fekete, holott az eredetiben a kérdéses szó javítása pirossal történt, ezért ott a javítás jól látható: a *bè vīnec* (olv.: bevénnék, 4. ábra) szót így írta le a másoló: *vīnec*, majd a második *i* betűt piros tintával kihúzta, ezért olyan saját-

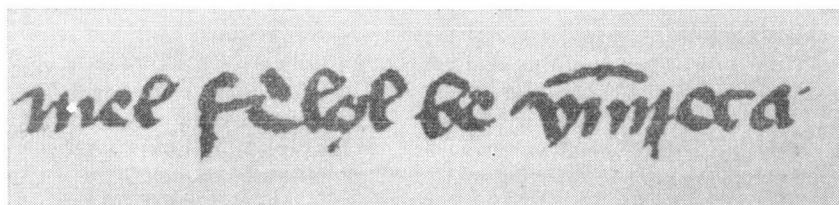
1. MK 25rb 36. sor: *Ēzer haluā ke*.
Az *Ē* piros díszítéses, fekete mellékjeles nagybetű.

2. MK 18vb 22. sor: *E gonoz nemzèt*
Az *E* piros díszítéses fekete mellékjel nélküli nagybetű.

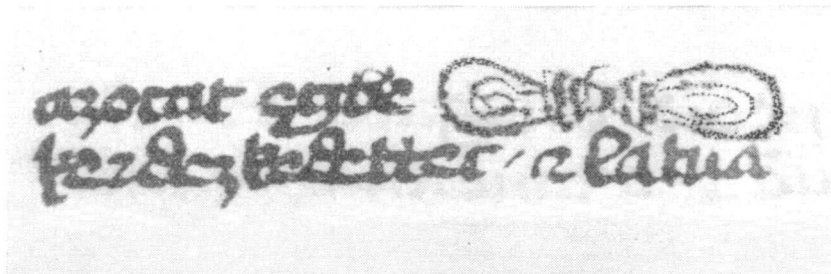
3. MK 28rb 22. sor: *egbè gò[u]èñ^c*
Az *u* betű pirossal áthúzva; a piros lehúzás tintája átút az eredeti fekete tintáján.

4. MK 59va 33. sor: *bè vīn[i]ec*
A 2. *i* betűt a másoló piros tintával áthúzta.

ságos ez a betű a fekete fényképkiadásban. JÁSZAY (135) így írta le: *bè vīniec, VOLF: vinn[i]ec.*

A 49. levél ra hasábjának 14. sorában (5. ábra) a *latuā* rövidítése a fölötté levő törlés elfödésére szolgáló díszítés piros vonalával egybeesik, de a rövidítés fekete

5. MK 49ra 14. sor: *latuā*

A vízszintes rövidítésjel fekete vonala átút a felette levő törlés piros vonalán.
A fényképmásolatból ez nem tűnik ki.

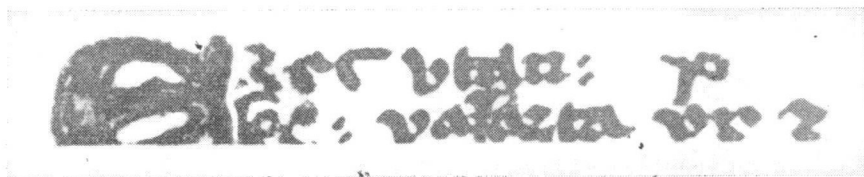
tintája az eredetiben átút a törlés piros vonalán. Ez azonban a fényképen nem látható, vagy csak alig-alig. JÁSZAY jelzi a rövidítést (111 a), hasonlóképpen VOLF is (NyT. I, 272, 97: 28 vs: *latuan*); ugyanígy a 96ra 15: *mōdom*: a rövidítés vízszintes vonala a felette levő törlés miatt csak halványan látszik a fényképen, és csak a rövidítés eleje meg a vége tűnik elő. Ezért ezt a rövidítést a fénykép alapján a felső sorban levő törléshez tartozónak is lehetne gondolni. Az eredeti kézirat tanulmányozása azonban ezt a kérdést is tisztázta. JÁSZAY és VOLF a rövidítést jelzik, de az eredeti kézirat megfelelő helyét nem jellemzik.

5a. A fényképmásolatról nagyon sokszor lemaradtak azok a fekete tintával vékonyan beírt arab vagy római számok, melyeket az egyes evangéliumi részek kezdetekor a másoló saját maga részére figyelmeztetőül vagy a margóra írt, vagy pedig oda, ahová az egész lap leírása után rubrummal a római számokat beírta. Ezeknek a számoknak a szerepét DÖBRENTAI sem értette meg, mert róluk a következőket mondja: „A »Capitulomok« úgy jegyezték a' müncheni codexben is római számokkal 's a' széleken arabokkal, miként a' bécsiben. Egyszersmind rakosgaták fel tehát a' fordítók római 's arab számaikat, munkájuk készültekor. Ide célzottam a XVII d. lapon” (DÖBRENTAI: RMNy. I. kötet, XL. lap).

Azt azonban helyesen ítélte meg DÖBRENTAI, hogy ezek a fekete tintával írt arab, néha római számok a másoló Németi Györgytől származnak, csak abban tévedett, hogy szerinte a piros római számokkal egyszerre írta be a másoló ezeket a figyelmeztető arab, olykor római számokat; ezeket az írás folyamán akkor írta be, mikor a szöveg másolásában új fejezethez kezdett. Nagyon valószínű, hogy Németi György volt nemcsak a másoló, hanem a rubrikátor is, és így ezek a számok a saját részére írt figyelmeztetések voltak. A nagybetűnek rubrummal való kiemelése és a capitulumoknak rubrummal való megjelölése nyilvánvalóan akkor történt, mikor a másoló az egész lapot leírta. Olykor egy-egy nagybetű fölött elsiklott a másoló szeme, ezért van az, hogy egy-egy nagybetű rubrummal való kiemelése elmaradt. A fejezeteknek

piros római számmal való megjelölése azonban mindig megtörtént, a figyelmeztető vékony fekete vonalakkal írt számok alapján.

Hogy ezek a számok a XV. századból valók, és Németi György munkája, annak a fentiekén kívül megvan az a paleográfiai bizonyítéka is, hogy az arab 4 jegye a kódex fejezeteinek sorában mindig 8, ez pedig — tudomásom szerint — a XVI. században már nem használatos számjegy, de a XV. században még általános (HILL: The development of arabic numerals in Europe, Oxford, 66).

6. MK 67ra 6. sor: X

A piros római számban benne van fekete tintával az arab 10.

A fényképmásolaton ez nem látszik.

És hogy ezek a számjegyek a másolót a piros római számok bejegyzésére figyelmeztették, annak az a kétségtelen bizonyítéka, hogy ezek olykor a capitulumok piros római számaiban benne vannak. Így pl. a 67ra X száma alatt van fekete tintával az arab 10 (6. ábra). Hasonlóképpen a 35va piros XXVIII száma III jegyei között fekete számmal arab 28 van írva, ez azonban a Farkas-féle kiadásban nem vehető ki. JÁSZAY az efféle, fekete tintával írt arab őrszámokat mindig jelzi, VOLF azonban nem. A 35va piros XXVIII. száma III jegyei között levő, fekete tintával írt arab 28-at Németi György akkor írta le, mikor a szövegírásban a XXVIII. capitulum kezdetéhez ért, hogy önmagát figyelmeztesse: most ez a capitulum következik. Mikor azután az egész lapot leírta, akkor vette a pirostintás tollat, és az arab 28-ra ráírta a piros XXVIII római számot.

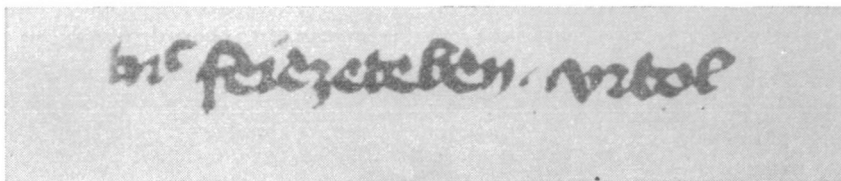
FARKAS GYULA azt mondja ezekről a figyelmeztető arab számokról, hogy ezek a XVI. században jegyeztettek bele a kódexbe, de nem tudni, kitől származnak, szerinte csak annyi bizonyos, hogy nem Widmanstettertől (Der Münchener Kodex I, 32).

5b. A fényképmásolat nyomdatechnikai hiba miatt több helyen mutat olyan fekete pontokat, melyek az eredeti kéziratban nincsenek meg, de a fénykép alapján az olvasó ezeket a fekete pontokat mellékjeleknek gondolhatná, mert véletlenül olyan helyeken vannak, ahol ilyen mellékjelek esetleg tévedésből lehetnének. Így pl. a 27va 10. sor (7. ábra): *fèièzetebèn*: a *t* jobb felső oldalán nincs vesszőféle, mint a FARKAS-féle kiadás alapján gondolhatnánk. A 40ra első sor *bèmenen^c*: nincs pont az első *n* fölött, mint ahogy a FARKAS-féle fényképen látszik; 45ra 28: *hiuon^c*: nincs pont az *u* fölött; 60va 20: *egmafnac*: *g* betűje fölötti pont meg az eredeti kézirat papiroshibája, nem pedig téves mellékjel, különben is a *g* mellékjele hosszúkás hajszálvonal a betűhöz kapcsolódva. Efféle nyomdatechnikai hiba a fényképmásolaton több is van.

A fénykép olyan helyen, ahol a betűk közel vannak a kötés fűzéséhez, több helyen is torzítja a betűket. Ennek bizonyára az az oka, hogy ezek a

betűk fényképezéskor a kötés miatt kissé ferdén álltak a fényképezőgép lencséjéhez képest.

Így pl. a 100ra 25. sora elején a margóra beírt *necte*^c a fényképen egészen összenyomottnak látszik, az eredetiben e szó betűi szélesebbek, a betűk vonalai nem

7. MK 27va 10. sor: *fēizetebēn*

A t jobb felső oldalán nincs vessző, mint a fényképkiadás mutatja.

folynak így össze, hanem az egyes vonások jól elkülönülnek. A 34vb. 16. sorában levő *oſtac* a betűjének közepén a kéziratban látszik a papiros, a fényképen az *a* közepe is fekete. A 37ra első betűi is keskenyebbek a fényképen az eredetinel, hasonlóképpen a 86vb hasáb sorainak utolsó 1—2 betűje is, de a fényképnek ezek az enyhe torzításai végeredményben nem nehezítik meg az olvasást, és a kritikus *e* betűk olvasásában nem jelentősek.

6. JÁSZAY is azt mondja, és az ő nyomán mindenki, hogy a MK-et két kéz másolta. A kódex legnagyobb részét Németi György írta, Henzsel Imre fia, amint ezt a másolónak a kódex végén tett nyilatkozatából bizonyosan tudjuk. Őt mondjuk tehát a kódex I. kezének. A MK. II. keze a 66rb 22. sorától a 67. rb 25. soráig másolt a lap alján levő, helyére utalt 6 sorral együtt.

Németi György írása gyakorlott másolóra vall. Kisbetűi arányosak, azoknak magassága kb. mindig azonos és szélessége is, írásának összképe harmonikus. Az egyes szavakon belül a betűk általában szorosan egymás mellett vannak, ha nem kapcsolódnak is össze mindig.

Az ún. II. kéz írása már sokkal gyakorlatlanabb másolót mutat. Tintája szürkés. Tollának vagy jó széles hegye volt, vagy pedig nagyon megnyomta. Betűi nem olyan árnyaltak, mint az I. kézé, kisbetűi nem azonos magasságúak, hanem egyenetlenek, s a betűk szárai elég szeszélyesen hegyes-, derék- vagy enyhe tompaszöglet zárnak be a sorok alapvonalával. Sokszor a kétségtelenül kisbetűket is piros mellékvonással látja el (pl. 66ra: utolsó sorában: *hazbol hazba*).

Van azonban a MK-ben még egy III. kéz is: a 21vb 26—30. sorainak az írója. Mindössze öt sor ez, de — megítélésem szerint — nem azonos sem Németi György írásával, sem pedig a fentebb ismertetett, ún. II. kézzel.

A 21vb 26—30. sorok kisbetűi is elég egyenetlenek, magasságuk kisebb a Németi György betűinél, viszont e négy sor egyes betűi alacsonyabb voltakhoz képest szélesebbek. A betűket ez a kéz sem kapcsolja úgy össze, mint Németi; az egyetlen *f* betű alig haladja meg a betűsor fővonalát, s az utána következő *i* szára alól alig van 1 mm-rel fentebb a hosszú *f* végénél. Ennek az eddig ismeretlen másolónak a 30. sorban írt utolsó szavát már Németi György húzta át, és fölé írta ezt: *mōnaic*; ki van törölve a 29. sor utolsó szava is, talán azért, mert ez az alkalmi másoló más szót írt le, mint ami az előtte levő szövegben olvasható volt. Valószínű,

a leuallac / et ige galuan
 meg gonozlodnac / Et o
 felelucn moda / minden
 plantalat kit ne plantalt
 en / memet atom ki atale
 faggatoc el azokat / met
 valoc / valocnac ve-
 zu / ha le a vas a
 vatot vezekend / monac
 a vezemle / sic / ~~Ummmmmm~~
 felelucn te peter moda
 magarardmg netonc /
 pelda becedet / Et o moda

8a. MK 21vb 22—34. sora:
 Az első öt sor és az utolsó három sor Németi György írása;
 a közben levő öt sor a II. kézé,

adq qtr oammy / m
 dolodnac / m / m
 denec / m / m
 ameder / m / m
 lodalodnac / m / m
 ket / m / m
 otangulm / m / m
 ter / m / m
 ut / m / m
 dol / m / m
 el / m / m
 ut / m / m
 nem / m / m
 a / m / m
 p / m / m
 k / m / m
 a / m / m
 ier / m / m

8b. a 66rb a 21. sortól a III. kézé. Eddig ezt
 a II. kéznek nevezték.

hogy Némethi György helyett annak valamelyik pap- vagy szerzetestársa alkalmilag írt itt tovább néhány sort.

Mivel ez a négy sor nem a Némethi György írása, de nem is a 66–67. lapon olvasható másik kézé, a másolók sorrendje a következőképpen alakul. Az I. kéz Némethi György, a II. kéz a 21vb 26–30. sorát másolta, és sorrendben a III. kéz a 66 levél rb 22–67 lev. rb 25. soráig írta, vagyis az eddig II. kéznek nevezett másolat III. kéznek kell neveznünk (8a., 8b. ábra).

A most megállapított II. kéz által írt öt sor önmagában véve nem jelentős, de nyelvészeti szempontból mégis fontos. Újabb érvelést erősíti meg ugyanis azt az általános véleményt, hogy a nyílt *e* és *ē* hangot a B és a MK eredetije pontosan megjelölte, mégpedig az *è* betűvel. Ebben az öt sornyi, a II. kéz által írt szövegben ugyanis a nyílt *e*, *ē* jelölése szempontjából a következő fontos adatok olvashatók: *vèzèri* = vezéri, *vèzètèndi* = vezetendi, *vèrembè* = verembe, *èfik* = esik, valamennyi nyílt *e* és *ē* hang *è* betűinek mellékjele igen határozott, olyan, mint amilyenek nagyon sokszor Némethi Györgynek az *è* betűi, pl. a 12ra-b, 71rb, 10vb stb. hasábocon, és mint amilyenek a BK I. keze *è* betűinek ékezte is olyan helyeken, ahol a XV. században nyílt *e*-t vagy ennek megnyúlt fejleményét ejtették. Ez is annak a bizonyítéka, hogy a BK és a MK meg annak elveszett alapkézírata a nyílt *e* és *ē* hangot jelölte.

7. A kódex paginálása, mint FARKAS GYULA is mondja, valószínűleg a kódex bekötése után történt, a XVI. században².

8. Az *e* betűk. A MK másolója, mint a BK I. keze is, három, egymástól jól megkülönböztethető *e* betűt használ. A mellékjel nélküli *e* betű és a betű felett pont-mellékjeles *è* egyaránt szolgál a zárt rövid *ē* meg a hosszú *ē* jelölésére, pl. a MK 20vb 22–23. sor: *kèllètec* = kèlleték 'placuit' első *è*-je = *è*, utolsó *e*-je = *ē*; a 32ra 17. sor: *hufuèt è*-je = *ē* stb. Ugyanúgy a BK I. kezének írásában is. BK 50₂₀ *zelèssègò* = szélösségő 'latissimum'; *fèlèssègèc* = feleségék 'uxores' *è*-je = *ē* ill. *é*, *e*-je = *é* stb.³ (9., 10., 11. ábra).

A nyílt rövid *e* és hosszú *ē* hang jelölésére *è* betűt használ a BK I. keze is meg a MK is, de a MK másolói ezek írásában nem olyan következetesek, mint a BK I. keze. BK 1₁: *ò fèlèssègèuèl u kèt fiayual* = ő feleségével és két fiaival MK 23ra 9.

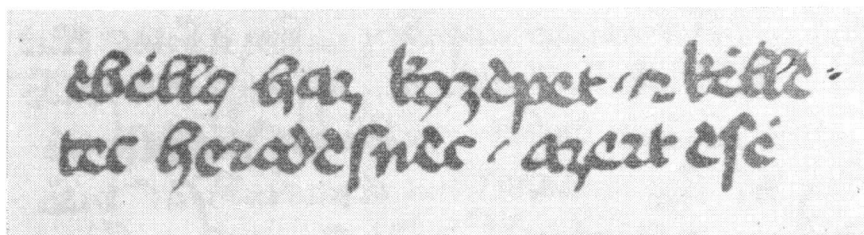
² SZABÓ DÉNES a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásom után megjegyezte, hogy a kódex paginálása bekötés után történtek kétségtelen bizonyítéka van: a kódexlevél rectoja jobb felső sarkában levő arab szám friss tintájának a lenyomata sokszor meglátszik az előző levél versojának megfelelő helyén. Erre a számlenyomatra ma is pontosan ráfordítható a bekötött kódex következő levele rectojának az eredeti számjegye, pl. a 48., 49., 50. leveleken stb.

³ IMRE SAMU (i. m.: 49): „a Bécsi K. I. kezének anyagában az *e*:*è* jel használata nemcsak a véletlen játéktól függött; a két jel használatát részben bizonyos paleográfiai gyakorlat, részben pedig bizonyos nyelvi okok befolyásolták”. . . Az a feltevése, „hogy az *è* jellel a kódex írója akkor jelölte az *è* és az *ē* fonémát, ha azoknak az illető morfémban *ö*-zö, illetőleg *i*-zö variánsa is volt, azaz olyan szavakban, toldalékokban, amelyek egyes saját korabeli nyelvjárásokban *ö*-zö, illetőleg *i*-zö formában vagy éppen a formában is éltek. Az *e* jelet pedig azokban a morfémbákban használta, amelyeknek ilyen változatuk általában nem élt” (a kiemelés Imréé). — Mivel Imrének ez a megállapítása az *è* és *e* betű fönt jelzett hangértékét nem érinti, Imre érdekes fölvetésével itt nem foglalkozhatom. Megjegyzem, hogy az *è* fölött levő mellékjelet nem lehet hajszálvonalnak nevezni, mert a hajszálvonal olyan, mint a *g* mellékjele. Hogy az *è* fölötti pont sokszor hosszúkás, annak a toll hegye az oka; a toll hegyét a másoló a betű felett nem húzta meg, hanem csak rányomta, ezért az: pont.

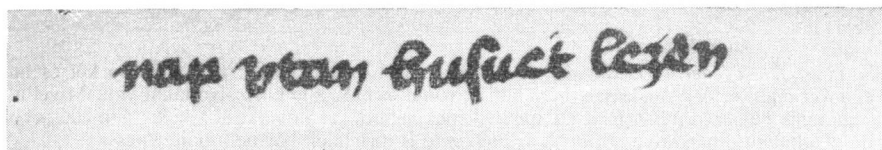

sor: *Pètern^c* = Pēternek; MK 20vb 5—6 sor: *q gèrmekeinèc* = ő gyermekeinek 'pueris suis' stb. (12., 13a., 13b. ábra).

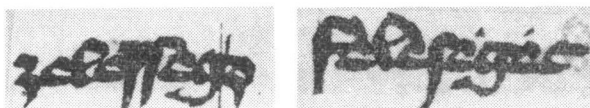
8a. Ami az *è* = *e*, *ē* problémáját illeti, arról a következőket lehet megjegyezni. Az *è* leírása úgy történt, hogy a másoló — a kódex legnagyobb részében Németi György — az első tollvonással megírta a betű *c*-szerű testét, majd tollát

9. MK 20vb 22—23. sor: *kèllètec* olv. kèlleték;
è-je = *ē*, rajta nem hajszálvonás van, hanem pont; utolsó *e*-je = *ē*, mellékjel nincs rajta.

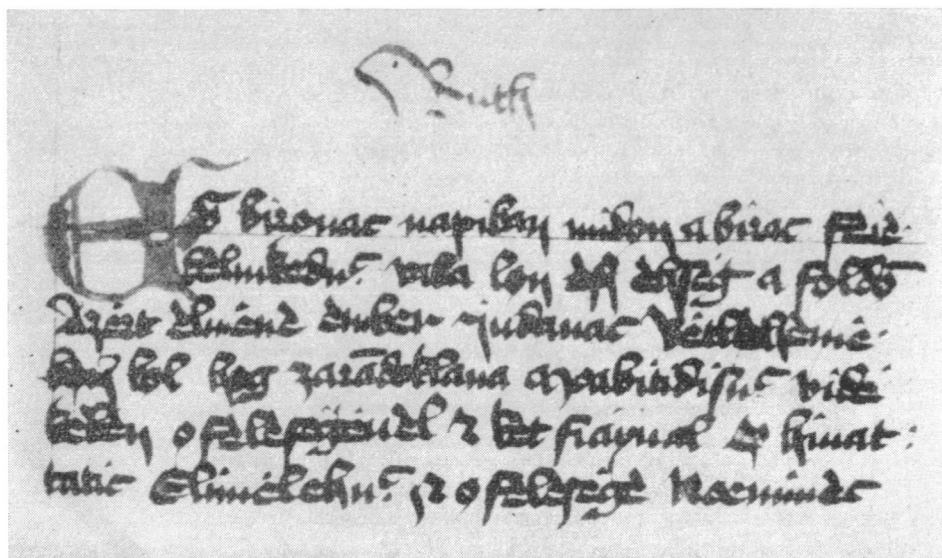
10. MK 32ra 17. sor: *hufuēt lezèn* olv. húsvét leszen;
az *ē* = *e*, rajta pontnak minősítendő mellékjel, nem hajszálvonás.
Hajszálvonás a *z* betűn van.

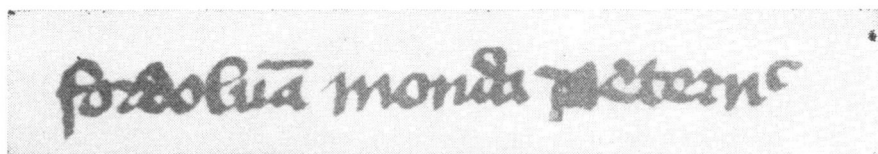
11. BK 50₂₀: *zelē* | *fēgō* olv.: szélösségő; *fèlè* | *fēgēc* olv. feleségék.

felemelve, a betű felett balról jobbra lefelé ferdén ráhúzta az *e* betű testére az ékezetet⁴. Az *è* betűnek a betű teste fölötti része, melyet ékezetnek nevezhetünk, kivitelee

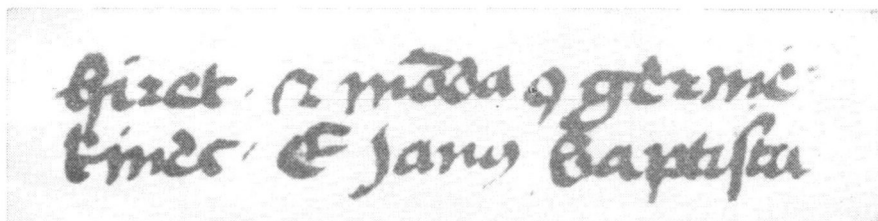
⁴ IMRE szerint az *è* kiemelkedő felső vonása a betű testéhez tartozik, tehát rajta nem mellékjel van (i. m. 55—7), és azzal érvel, hogy a *z*, *g*, *e* fölött diakritikus jelként alkalmazott vesszők vagy függőlegesek, vagy kissé jobbra dülnek. Szerinte: „A második 'tollvonás'-sal való megerősítése a *c*-szerű jel felső görbületének magyarázza meg elsősorban azt is, hogy az *è* jelben ez a balra dülő rész miért van mindig vastagon meghúzva, az egyéb betűtestek fölött található többi vessző miért vékony” (a kiemelés Imrétől). Szerintem az, hogy egy betűrész vagy betűvonás vastag-e, vékony-e, attól függ, hogy az író lefelé húzza-e a tollát vagy felfelé. A *z*, *g* fölött a mellékjelet felfelé húzza az író, ezért vékony; az *è* fölött levő kiemelkedő rész azért vastag, mert a másoló ezt a részét a betűnek mindig lefelé húzott tollal írta. IMRE megjegyzi, hogy a BK kezelnél az *è* felső része és pl. a *g* diakritikus jelének vastagsága között nincs olyan különbség, mint a MK hasonló betűi diakritikus jeleinél. (I. m. 56) — Csakugyan úgy van. Pl. BK 5 *èlmèffègèl* első *g*-je fölött az eredetiben egészen vastag vonás a diakritikus jel. Ez azt bizonyítja, hogy az *è* vastag felső részét is tarthatjuk diakritikus jelnek, éppen úgy, mint az *è* fölött levő pontot és a *g* mellékjelét.

12. BK 11: *o feleségével 4 két fiaival* olv: ő feleségével és két fiaival; a 2. szó első két és utolsó *è*-je=*e*, a *két è*-je=*ë*. A *g* mellékjele nem hajsztávonallal van. Mivel a BK *g*-je /=*g*/ nem hajsztávonallal használ mellékjelnek, ebből az következik, hogy a mellékjel nem feltétlenül hajsztávonallal, ezért az *è* ékeze is mellékjel, bár nem hajsztávonallal.

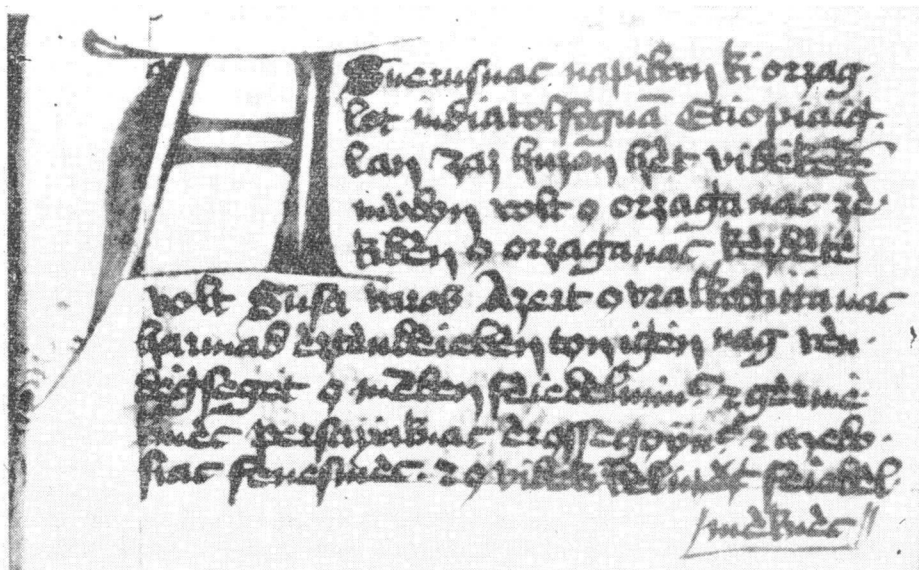
13a. MK 23ra 9. sor: *Pètern^c* olv. Pètern^c, az *è*=*ë*, az *e*=*ë*.

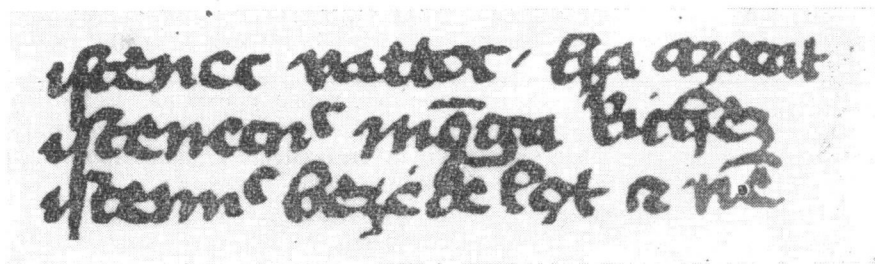
13b. MK 20vb 5—6 sor: *o gèrmeⁿèc* olv.: ő gyermekének, *è*=*e*.

szerint elég sokféle, és a MK olvasásában megértésében ezek olyankor okoznak gondot, mikor a betű mellékjele nem elég határozott, vagyis nem emelkedik határozottan az e betű c-szerű teste fölé.

14. A BK 47. lapjának vége.
Jól látható az e, é és ê betűk írásának módja és a g vastag mellékjele.

15. MK 96vb 4—5—6-sor: *istēnec*, *istēnec^c*, *istēnn^c*
Az első *ē* még határozott *ē*, a második és a harmadik sor megfelelő szavának *ē* betűje már kevésbé.

Vannak olyan *ē* betűk, melyeknek ékezete ferdén vagy olykor szinte függőlegesen messze kiemelkedik az *e* betű c-szerű teste fölé, és sokszor lefelé is meghaladja az *ē* félkörét. Pl. a 39va 15: *mēdēnekēt* = mēndenēket, 49va 17: *megtōrētīc* = mēgtōretik stb. Az utóbbi szó *ē*-jének ékezete két vonással írva. A BK I. keze is általában jól kiemelkedő ékezetet ír, pl. a BK 47. lapjának végén (14. ábra). A kódexben

az ilyen *è* betűk felső részének, ékezetének különböző nagyságú alakjai figyelhetők meg.

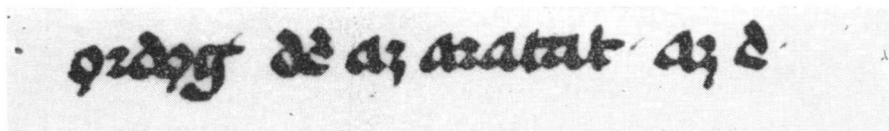
Az *è* ékezetének különböző nagysága jól látható a 96vb 4—5—6. sorában egymás alatt levő *istènc* = istenek stb. *è* betűjén. Legjobban kiemelkedik az *è* ékezte a 4. sorban, az 5. sorbeli *istènc^c* *è*-jén már valamivel kisebb az ékezet, de felső részének igen széles volta ékezetre vall, és a 6. sorban levő *istènn^c* = istennek *è*-je már az előző sorbeli, hasonló betűkörnyezetű *è*-hez képest is torzultabb ékezetet mutat, de az előbbieken alapján még ékezetnek vehető az *è* felső részén látható betűrész. JÁSZAY mind a három szót *è*-vel közölte (15. ábra). Ugyanannak a szónak egymáshoz közel levő írásában az *è* betűk ékezetének efféle nagyságbeli fokozatai másutt is találhatók. Van az *è* betűnek olyan ékezte is, mely nem érintkezik az *è* *c*-szerű félkörrel, hanem fölötte van. Ilyen pl. a 20ra 35. sorában: *peldabèzedet* *è*-jének mellékjele. Hogy az *è* fölött ékezet van, azt az is bizonyítja, hogy olyan *è* betűk is vannak, melyek 3 tollvonással írtak le; az első tollvonással meghúzta az író az *è* félkörét, a másodikkal az *è* fejét és harmadik tollvonással a fejnél kissé feljebb az ékezetet tette rá. Ilyen pl. a 20rb 4. sorának *dè* szavának *è*-je; a 24ra 7. sora *kűffèbèc* = kűsebbek szava utolsó *è*-jének ékezte kissé jobbra van az *è* fejénél; még inkább így van a 27vb 20. sora *menè* = méne *è*-jének ékezte (16a., 16b. ábra); ugyanúgy a 33ra 38: *ø* *vèlè* 2. *è*-jének az ékezte is stb. — Az *è* ékezet volta mellett szól az is, hogy olykor a hurkolt fejű *e*-re, mely az *ë* és az *é* hang jele, ráhúzza a másoló az ékezetet. Így pl. a 43vb 36. sorában levő *èmlèkeztecmeg* első tompa ékezetes *è* betűje eredetileg hurkolt fejű, eredetileg zárt *ë*-t v. *é*-t jelölő *e* volt; ennek a betűnek a hurkára tette rá Németi György az *è* tompa ékezetét pótlólag (17. ábra; vö. ehhez még 83vb 15: *èmlèkeziètec̄m̄g*); ugyanígy javítva az *e* betű *è*-re: 55vb 30: *felnetèc* (= félnetek inf), de nem azért, mert itt valóban nyílt *e* hangot jelölt az alapkézirat, hanem azért, mert a másoló Németi György ezt a személyragos igenevet — sok más hasonló személyragos igével és névszóval együtt — nyílt *e* hanggal ejtette, és a másolatban ezt a *-tèk* végződést sokszor ennek megfelelően írta le a nyílt *e* hangnak *è* betűjével, de sokszor változatlanul át is vette az eredeti írást. Ezért tapasztalható a következő tarkaság „birt. *-tèk*: *leketèc* 140, *testetèc* 139, de: *bezetèc* 22, *èggitèc* 64, *nectèc* (20-szor), 66, 95, 113, 121. stb., igei *-tèk*: *leltèc* 155, *tehetèc* 202, de *eltèc* 201, *feltèc* 28, *hižtèc* 163, 176, 178 stb.” (BARTA BORBÁLA NyK. XLV, 312). Ezt a tarkaságot az *e*, *è*, és *è* hangok jelölésében BARTA BORBÁLA nem magyarázza meg. Németi Györgynek a nyílt *e* és a zárt *ë* használatában és ennek megfelelően jelölésében való bizonytalansága lehet az oka annak is, hogy zárt fejű *e* betűt is használ a nyílt *e* hang betűje helyett. Ilyenkor az alapkéziratban minden bizonnyal tompa ékezetes *è* betű volt előtte.

Németi György azért ingadozhatott az *e* hangok jelölésében, mert az ő nyelvjárása nem volt azonos a MK eredeti szövegének a nyelvjárásával. MELICH JÁNOS rámutatott arra, hogy Németi György, Henzsel Imre fia, e nagybecsű kódex másolója minden valószínűség szerint szász nemzetiségű családból származott.⁵

9. Hogy a mellékjel nélküli *e* betű is meg a pont mellékjeles *è* is egyaránt betűje a rövid *è*-nek meg a hosszú *é*-nek, az *è* pedig a nyílt, rövid *e*-nek és a hosszú *ē*-nek, annak az az egyik bizonyítéka, hogy a BK I. keze és a MK I. keze a fent jelzett

⁵ Hasonló okra vezeti vissza IMRE SAMU is Németi György ingadozását az *e:è* jelölésében, i. m. 5.

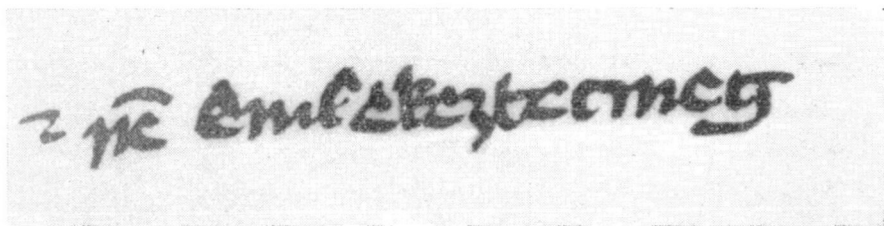
hangokra ezeket a betűket használja, amiből arra következtethetünk, hogy az *e* hangokra nézve az elveszett őskéziratnak ilyen lehetett a helyesírása; a másik bizonyíték pedig az, hogy a BK II. keze — akiről helyesen mondja TECHERT, hogy a BK másolói közül, de bátran mondhatjuk: a BK és az MK másolói közül az *e* hangokra nézve a legkövetkezetesebb helyesírású — az *ē* és *ē* hangok pont mellékejeles *ē* betűjéről a pontot elhagyta. Ezt ugyanis azért tehette meg, mert az előtte levő eredeti kéziratban a jelöletlen *e* betű is jegye volt a rövid *ē*-nek is, a hosszú *ē*-nek is, és ugyanúgy a pont mellékejeles *ē* betű is. Ha tehát ez utóbbi betűt a II. kéz elhagyta, voltaképpen következetesebbé tette a BK helyesírását, mert így a mellékjel nélküli *e* betű a rövid *ē* és hosszú *ē* hangot jelöli, a tompa ékezetes *ē* pedig a rövid nyílt *e* és a hosszú nyílt *ē* hangot.

16a. MK 20rb 4. sor: *dē* olv.: *de*.
Az *ē* ékezte két tollvonással van írva.

menē te a hral hog latna

16b. MK 27vb 20. sora: *menē* olv. *mēne ē-jének* az ékezte méginkább így van.

17. MK 43vb 36. sor: *emlékeztet meg* olv.: *emlékēztēk mēg*;
a hurkolt fejjű, zárt *ē-t* v. *ē-t* jelölő betű hurkára tette rá a másoló az *ē* tompa ékezetét.

10. A *L* betű eredetének a kérdése. A BK és az MK eredetijének szerzői által megalkotott *L* betűt, mely valószínűleg *e* két kódexünk, illetőleg az elveszett őskézirat által terjedt el, és általában a *č* hangot jelöli, SIMONYI szerint „a német (gót) *c* csonkításával alkották” (A magyar nyelv² 127; KNEZSA: Helyesírásunk

Hol legy az daltly leg nyugod hol legy egend
 idem r ioraguar forisfagy / Hol legy zomelid
 vilagi r keltog. E keltomog q kelt r kelt r
 p kelt / Hol vdnac nemetelie flicellu r k
 vntelluac mltuay mltac mltac foltu. E i
 adnac mnt mltuay. E d r i p k keltellu

De ki mendenket tud esmerete art r o
 idomoffagual lette otet E allotta a
 foltu o r vdtol foguay r betoltot
 art apio barmotul r neg labotul / E
 d r i t e vilagot r elmegy r kulta otet
 r engedel felelemben oneti A villagot

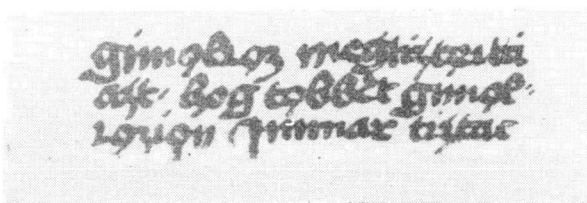
Hstamiat Hstac nepet megfndita
 mondac Hstaclet vltollet vntad r
 r mndatol aculey gentel adnt
 vntad E i uo r acobac attia vilag
 vntad r E r acobot pntuay E
 pntot kelt / kelt r pntuay segly vltot

18a., b, c.

A BK 104. lapjának első 6 sora az I. kéz, a 105. lap első 6 sora a II. kéz,
és a 319. lap első 6 sora a III. kéz írásában.

története a könyvnyomtatás koráig 150), BALASSA JÓZSEF szerint „...a gót betűs *C* felső kampóját elhagyták, s így keletkezett egy nagy *L* betűhöz hasonló új betű” (A magyar nyelv életrajza, Bp. 1937. 65). SIMONYI és BALASSA nem bizonyítja állítását. KNEZSA csak SIMONYIRA hivatkozik, de állást nem foglal a *L* betű eredetének kérdésében. SZABÓ DÉNES az e kérdéstről tartott előadásom utáni felszólalásában szintén azt a véleményt nyilvánította, hogy a huszita nyelvemlékek *L* betűje a gót írású latin kódexek nagy *C* betűjéből alakult.

A *L* (=ē) betűnek gót nagy *C*-ből való keletkezésének szerintem az a helyesírástörténeti és hangtörténeti bizonyítéka, hogy a *L* betű némely XV. és XVI. századi nyelvemlékünkben a latin **ch** helyén is áll, **c** hang értékben is előfordul meg **k** hang értékben is. Pl. *ezeLias* = Ezechias, *JouaLim* = Joachim, *orLual*, *piaLon*, *Lella* ~ *cella*; *közzülöL* 'közzülök' stb. (Vö.: KNEZSA: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 115, 117, 119, 115 stb.) [19a., 19b. ábra].

19a, b. A BK I. kezének és a MK I. kezének *L* betűje
a BK 3. lapjának 2. sorában és a MK 101vb 1—3. sorában.

11. A MK eredeti kézírata tanulmányozásának eredményeit itt részletesen helyhiány miatt nem ismertethetem. Az előadottak alapján röviden még csak azt szeretném megjegyezni, hogy mit kell tennünk a MK *e* betűinek helyes értékelése céljából, a tévedések kizárása végett.

Azt tartom a leghelyesebbnek, ha a kódex különböző helyein előforduló azonos szavak írásmódját együttesen tanulmányozzuk, a kérdéses kódexrészeket, az eredeti kézíratról készített film alapján megnagyítjuk, és ezen adatok alapján döntünk a kérdéses betűről, nem mulasztva el a BK helyesírásának tanulmányozását sem. A betűhű kiadás megfelelő jegyzetekkel való ellátása a kiadvány értékét bizonyosan növeli.

12. Végül még egy rendkívül érdekes javításról kell említést tennünk. A III. kéz 67ra 1. sorának végén eredetileg leírta az *ifteñe* szó *if* = szótagját, majd kitörölte, de a választójel megmaradt; a 2. sor elején bizonyára *teñe* volt írva. Ezt is kitörölte a másoló, s a törlés helyére beírta a rosszul korrigált, elválasztatlan *ifteñe* szót *ifteñe* helyett; az *if* betűkapcsolat a hasáb vonala elé került. A szót bizonyára *sacralis* ok miatt nem merte a másoló elválasztani.

Németi György Moldovában, Tatros városában az 1466. esztendőben fejezte be a Münchener Kódexet. Azzal a cikkel nemcsak e nyelvemlék betűhű kiadásának az

előkészítését kívánjuk szolgálni, hanem a magyar kultúra meg a magyar nyelvtörténet e nagyszerű emlékének 500. évfordulójáról és Németi György szép tettéről is megemlékezünk.

FORSCHUNGSERGEBNISSE DER HANDSCHRIFT
„MÜNCHENER KODEX“

Von

A. NYÍRI

Der Verfasser veröffentlicht die Ergebnisse seiner im Jahre 1963 unternommenen Untersuchungen über die Handschrift „Münchener Kodex“. Folgende Fragen werden eingehend behandelt: 1. das Verhältnis der Farkas'schen Fotoausgabe zur Originalhandschrift; 2. Ursprung, Funktion der arabischen Nummern im Kodex selbst; 3. die fototechnischen Fehler der obenerwähnten Fotoausgabe; 4. die *drei* Schreiber des Kodex (die dritte Hand — in der Reihenfolge zweite — schrieb 5 Zeilen auf der Seite 21 vb ab), Charakterisierung der Schrift der einzelnen Schreiber; 5. das Paginieren der Hs.; 6. Probleme der *e*-Buchstaben; 7. Ursprung des Buchstaben *L* = *č*.

FORDÍTÁSI HIBÁBÓL ARCHAIZÁLÓ NYELVI ESZKÖZ

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Jól tudjuk, hogy korai nyelvemlékeinken erősen érződik a latin nyelv hatása. Bár az ómagyar és középmagyar kori élő nyelv szerkezetei, nyelvi formái átszillognak ezeken a tolmácsolásokon is, nyelvezetüket jelentős mértékben megszabja a fordítók, kompilálók előtt fekvő latin forrásszöveg nyelvi felépítése.

Első szövegemlékeinkben: a latin sermo-t szabadon átdolgozó Halotti Beszédben vagy az Ómagyar Mária-Siralomban — amely a mintául szolgáló latin planctus-t helyenként szó szerint, többnyire azonban csak a tartalmát követve költi át — éppúgy találunk olyan szóalakokat, amelyek csak idegen hatásra kerülhettek ezekbe a szövegekbe, mint a magyar nyelvű kódexekben. Latinizmusként került feltételes módba felszólító mód helyett a HB. *eneyc* szava, felszólító tárgyi mellékmondat állítmányaként. Az ÓMS. *kynzaßfal* szavát is a latin szöveg gondatlan fordítása magyarázza meg:

Tuled ualmun	Morte beate
de num ualallal,	Separor a te,
hul yg <i>kynzaßfal</i>	Dummodo nate
Fyom halallal	Nunc <i>crucieris</i> .

MÉSZÖLY (Az Ó-Magyar Mária-Siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata 40) e szöveg kritikus szaváról — azt bizonyítva, hogy olvasata nem lehet 'kínzással' — így nyilatkozik: „A latin énekben éppen *crucieris* van, tehát annak megfelelőjéül a magyar énekben ezt várhatjuk: *kínzással*” — tegyük hozzá: latinizmusként, téves fordításként, mintha a latin coniunctivus főmondatban szerepelne.

A Bécsi Kódexben hemzsegnek az ilyen módtévesztések. A feltételes módú igealakok jelentős része téves használatú a magyar szempontjából: gyakran felszólító, ritkábban kijelentő mód helyett állnak. HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 261) szerint „...e kezdetleges állapotban minden gond és találékonyság az egyes szó visszaadására irányul: aki fordít, az nem író, nem stílművész, hanem csak »magyarázó«, glosszázó; ennél fogva kitermel új szavakat képzés, összetétel által, lefoglal régieket új, átviteles jelentésre: tehát vég nélkül gyarapíthatja a szókincset: — amit azonban készen kap az idegen nyelvből: az egyes szavak rendjét, viszonyítását, mondatná fűzését, a mondatok, majd egész szakaszok egymásba kapcsolását, vissza és előre utalását: azt gondolkodás nélkül átveszi, elfogadja”. Igen gyakran nem értelem szerint fordítanak tehát, hanem a legszorosabb értelemben szó szerint, szinte szavanként. Ha olyan mellékmondat van a forrásukban, amely csak a consecutio temporum miatt mutat coniunctivust, a praesenst éppúgy felszólító s a praeteritumot éppúgy feltételes móddal fordítják, mintha főmondatban

szerepelne, tehát a nagyobb összefüggést valóban olykor az értelmetlenségig elhanyagolva — talán olykor maguk sem értve — ragaszkodnak a latin eredeti minden betűjéhez. A bőséges példaanyagból emeljünk ki egyet, de azt vizsgáljuk meg a későbbi fordításokban is:

„Es mikö kizalnac pazāloaita *mëggakzoltuolna*· 4 9 pazāloaita zërēt foc zëp züzec *hozattatnanac* Sufaba 4 Eggeus mëddönc *adattatnanac* Efter 4 égëb lañoc közöt 9nëki *adattat[na]nec* hog nëmbëziëc zamaba [adattatnëc] *taztatnëc* (9) ki kellëtéc 9nëki 4 malasztot lëlë 9 zemëlë elöt hog nëmbëzi ëkës öltözëtët *adna* hamar 9nëki 4 9 rëzeit neki *adna* 4 hët dzağalatuffëğö lañokat kizalnac hazabol Es mëd 9t 4 mend 9 zolğaloit ëkëfen *mëğöltözëtënë* 4 *fëlmagaztatna* (10) ki nem akaza nëki [ëngëd] mëgiëlëntëni 9nëpët 4 9hazaiat mëzt Mardochëus pazāloaltuala nëki hog ëz allatzol mëdënéstöl *vëztëglënë*” (BK. 51—52). Ennek az összefüggő szövegrésznek első részében négy olyan feltételes módú igét találunk, amelyek kijelentő módú igealak helyett került a szövegbe: ’meggyakrolt’, ’hozattatnak’, ’adattatnak’, ’adattaték’ helyett; az első három időhatározó mellékmondat állítmányaként, főmondatuk állítmánya pedig minden bizonnyal analógiásan. Ezt elárulja a latin eredeti: „Cumque *percrebuisset* regis imperium, et iuxta mandatum illius multae pulchrae virgines *adducerentur* Susan, et Egeo *traderentur* eunuchō: Esther quoque inter ceteras puellas ei *tradita est*” (Eszter II, 8). A magyar szöveg további részében felszólító módú alakok volnának helyénvalók — lévén célhatározó, illetőleg felszólító tárgyi mellékmondatok állítmányai —: ’tartassék’, ’adja’, ’megöltöztesse’, ’felmagasztassa’, ’veszteljen’; ezeket helyettesíti a feltételes mód: „(Esther quoque inter ceteras puellas ei *tradita est*), ut *servaretur* in numero *feminarum*. (9) Quae *placuit* ei, et *invenit gratiam* in conspectu illius. Et *praecepit* eunuchō, ut *acceleraret* mundum muliebrem, et *traderet* ei partes suas, et septem puellas speciosissimas de domo regis, et tam ipsam, quam *pedissequas* eius *ornaret* atque *excoleret*. (10) Quae noluit *indicare* ei populum et patriam suam; Mardochaeus enim *praeceperat* ei, ut de hac re omnino *reticeret*” (Eszter II, 8—10). Hogy mennyire küszködött a fordító a latin szöveggel, azt az is mutatja, hogy a 9. vers második összetett mondatának főmondata ki is maradt a fordításból: az „Et *praecepit* eunuchō” megfelelőjét nem találjuk a magyarban, így még zavarosabb, s még kevésbé érthető, hogyan kerül bele feltételes mód. Az elemzett szövegrész a későbbi fordításokban is hasonlóan téves igemódalakokkal található meg. A tévedések száma szövegenként változó, de minden későbbi fordítás megfelelő helyén találunk belőlük legalább kettőt-hármat, csak az egészen késői, XX. századi modernizált szövegek mentesek tőlük.

A fenti részletet Senczi Molnár Albertnél — Károli Bibliájának 2. kiadásában — a következőképpen találjuk: „Lőn pedig mikor az király paranczolattya és végezése *kihirdett volna*, és nagy foc leányoc *gyűytetnëc* az király lakó helyébe Susánba, az Hegainac keze alá, akkor felvitetéc Eſtheris az király házába, Hegainac az afz/zonyi állatoknac őrizőjénec kezébe. Es tettzéc az az leány az Hegainac, és kedves vala nála, annakokáért *fiete* ő néki *tifzta* ruhat adni, és az ő táplálására való *rëzfët* kiadni, és hét *tifztes* *fzolgáló* leányokat ada néki az királ’ házából, és *vivë* ötöt és az ő *fzolgáló* leányit az afz/zonyóknac *fzép* házába. Meg nem monda Eſther az ő nemzetségét, *fem* attyafiait: mert Mardochéus meghatta vála néki, hogy *mëg ne mondaná*” (Senczi Molnár Albert: Szent Biblia 441; 1608-ból. Még az 1747-ből való kilencedik kiadásban is így fordulnak elő a kiemelt igék, bár egyéb szövegtől való különbségek bőven vannak benne).

Kevesebb a hiba Komáromi Csipkés György szövegében:

„És lön hogy midön a' Király parantsolattya és végezése *ki-hirhedett volna*, és midön fok leányok *gyűjtetnének* a' királyi városba Sufánba, az Hégainak kezéhez; felvételék Eſther-is a' Király házába, Hégainak az afzfzonyok örizőjének kezéhez. És tették az a' leány az ő szemei előtt, és kedvet nyere az ő szemei előtt, és *fiete* az ő leányi öltözetét, és az ő táplálására való részét ki-adni ő néki, és hét illendő leányokat adni néki a' Király házából, és el-változtatá ötet, és az ő leányit jó állapotra az afzfzonyok házába. Meg-nem mondotta Eſther az ő népét és nemzetségét, mert Márdochéus meg-hagyta vólt néki, hogy meg-ne mondyad.” (Komáromi Csipkés György: Magyar Biblia 611; 1685-ből). Itt az utolsó állítmány helyesen, felszólító módban áll. Ebben a fordításban már inkább csak az időhatározó mondatokban fordulnak elő módtévesztések.

Az imént idézett szövegekkel nem áll kapcsolatban Káldi György. 1625-ben megjelent fordításában szinte annyi a módtévesztés, mint a BK.-ben volt: „És mikor *kihirhedett volna* a' király parancholattya, és az ő hagyáfa-szerént fok szép *szűzek hozattatnának* Sufánba, és Egeus komornyik kezéhez *adatnának*; Eſter-is a' több leányzók-között kezéhez adaték, hogy az afzfzonyok *számában tartatnék*. Ki tetfzék néki, és kedvet találá az ő *színe-előtt*. És paranchola egy komornyiknak, hogy *fietne* az afzfzonyi ékefféggel, és *adná-ki* néki az ő részeit, és hét igen szép leányzókat a' király házából, és mind ötet, 's mind az ő-utána-járó leányzókat *fel-ékesítené* és *chínosítaná*. Ki nem akará annak meg-jelenteni az ő népét és hazáját: mert Mardokaeus megparáchotha vala néki, hogy e' dologról tellyefféggel *halgatna*” (Káldi György: Szent Biblia 458 b). Az idézetben ugyanazokon a helyeken találunk hibát, mint a BK.-ben — bár szókészletük lényegesen különbözik —, csak az első főmondat állítmánya helyes itt amazzal szemben, tehát kijelentő módú: *adaték*.

A példák számát szinte korlátlanul növelhetnénk, mindenütt ugyanezt tapasztalnánk.

A latinizmusnak ez a fajtája marad meg legtovább a fordításirodalomban: „Legmakacsabbul tartotta (s tartja még) magát nyelvünkben a felszólító vagy feltételes igemód használata az időhatározó s még inkább a megengedő mondatokban” — írja HORVÁTH JÁNOS (i. m. 264).

A kódexirodalmat, illetőleg az első nyomtatványok korát jóval túlélte ez a pontatlan fordításokból elterjedt igemódcsere, annyira, hogy jellegzetes stílusismertetőjegy vált belőle, olyan eszköz, amelyet költők, írók archaizáló céllal felhasználhatnak.

2. A költészet ősi kifejezésmódja a képszerű ábrázolás, a képes beszéd. Jelképpé válhat egy-egy egész esemény, amelynek leírása burkolt formában valami néven nem nevezhető, személyes mondanivalót takar. Ilyen jelképes értelmű Babits Mihály utolsó nagy alkotása: a Jónás könyve is. A költő célja nyilvánvalóan nem csupán az volt vele, hogy a régen megírt történetet magáért a történet kedvéért írja újra: „A költő, mint annyi elődje, okos szándékkal emel ki az emberiség mesekincséből egy ősi példázatot, amelyet évezredek vágyai, szenvedélyei és tapasztalatai tettek tömörré s csiszoltak fényessé. Nem kell bajlódnia a hős bemutatásával, a történet bonyolításával: az anyag közismert. De éppen ezért összpontosíthatja a maga és olvasója figyelmét arra, ami a szóban forgó tárggyal kapcsolatosan az ő egyéni tapasztalata, amit a személyes élmény hitelével tud hozzáfűzni az örök emberi példázathoz” — írja róla Keresztury Dezső (Babits Mihály válogatott művei I,

LXXXV. 1.). A bibliai történet újraköltött változata tudvalevően politikai mondanivalót is tartalmaz: Jónás a hivatását teljesítő hős jelképe lett, szavai a költő kortársaihoz szóltak egy kritikus történeti korszakban. „Ilyen mondatok rajzolódtak akkor lángbetűkkel a Kor falaira: . . .

De böjt s jámborság néked mint a pélyva,
mert vétkesek közt cinkos aki néma.

Atyafiáért számot ad a testvér:
nincs mód nem menni ahova te küldtél

— — — — —
Harcolj velük, hát, Uram, sujtsd le őket!
Irtsd ki a korcs fajt s gonosz nemzedéket,
mert nem lesz addig igazság, se béke,
míg gőgös Ninive lángja nem csap az égre.”

(i. m. LXXXV—LXXXVI. 1.).

Az aktuálisnak talált történethez azonban hozzáillő nyelvi köntösre is szükség volt. Nem érthetünk egyet BÓKA LÁSZLÓVAL (Az utolsó nagy mű — Jegyzetek Jónás könyvéhez; Babits-Eml. 63), akinek az a véleménye, hogy Babits nem szándékosan választotta meg mondanivalójának nyelvi formáját, szerinte ugyanis: „Nem is lehet tudatos az a biztonság, mely így ráel az egyetlen lehető formára.” Ahogyan nem véletlen a történet kiválasztása, éppúgy bizonyos, hogy megválogatta a költő a kifejezőeszközeit is; a mű nyelve azt bizonyítja, hogy Babits tudatosan alkalmazza az archaikus hatást idéző nyelvi formákat.

Milyen eszközöket tart alkalmasnak erre a célra?

a) Legtermészetesebben a régies szavak, illetőleg szókapcsolatok kínálkoznak. Találunk is ilyeneket a műben, de nem olyan mértékben, mint gondolnánk. A *padlat*, *mimesek*, *mívesek*, *fedélközi ház*, *vall 'bír'*, *üvölt 'kiált'*, *hosszant*, *mivégre*, *mindazonáltal*, *mígnem*, *miféle nemzet szült* régi szónak, kifejezésnek elenyészően kevés a mű terjedelméhez viszonyítva, s kétségtelenül bizarr egyensúlyban van, sőt inkább háttérbe szorul a jóval nagyobb számú kevésbé választékos, sőt nemegyszer pejoratív hangulatú modern szavakkal, kifejezésekkel szemben, mint: *rühelltem*, *bődült*, *leshetett*, *halbűzét*, *rothadástól*, *fricskád*, *büdös* (Jónásra értendő szitkozódó szóként), *okádva*, *hé*, *hó-rukk*, *fittyet hány*, *görcs hajósok*, *fene víz*, *keserves istenedhez*, *csahos szók*, *visszarugott dupla talppal*, *áporodott olaj- s dinnyeszagban*. Ez a kettősség a Jónás könyve stílusának sajátos realizmust, környezetfelidéző erőt kölcsönöz, s egyúttal nem hagyja elfeledni a régi történetnek az író jelenével való kapcsolatát, azt, hogy a költő a maga koráról beszél.

b) Az archaizálás másik lehetősége az alaktan területén érvényesül.

Szótőhasználatában mindössze négy példát találunk rá: *jő*, *elhervadott*, *bölcseje*, *hévség*. Ezek egyikét-másikat a rim diktálta. Ide sorolhatjuk még a ma már nem használt műveltető képzős *bezáróltattál* formát, illetőleg a már kissé szokatlan *nyugodalmat* főnevet s a kiemelő jel nélküli *másod* sorszámnevet.

(A *-ván*, *-vén* képzős igenevet én nem tekintem régies kifejezőeszköznek.)

A hangulatkeltésben nagy szerepe van a régies igeidőknek. Ez a legmegterheltebb archaizáló eszköz. A mű 176 *t*-s múltja mellett 24 elbeszélő múlt fordul elő; összetett múltra is van példa, de mindössze ötször. Ezek között van egy: a *csücsültem vala*, amelyik önmagában is mutatja azt a kétarcúságot, amely a vers nyelvének

egyik oldalon érvényesülő régiességében s a másik oldalon érzékelhető ironikus-realizáló színezetében valósul meg.

Az eddig számba vett archaizáló formákat más költőknél, más témákkal kapcsolatban is megtaláljuk. Van azonban olyan eszköze is Babitsnak, amely jellegzetes biblikus patinát ad verse epikus részeinek: a feltételes módú igealakoknak a maitól eltérő, a dolgozatunk első részében bemutatott szövegrészekre emlékeztető használata.

Kilenc olyan feltételes módú állítmány van a Jónás könyvében, amelyik helyett felszólító vagy kijelentő módú alakot használnánk ma. Ezek az előfordulás sorrendjében a következők.

- (1) Szólt, és fölkele Jónás, hogy *szaladna*,
— — — — — (I. rész)
Kerülvén azért Jáfó kikötőbe
- (2) hajóra szállott, mely *elvinné* őtet,
Tarsis felé,
— — — — — (I. rész)
Az Ur pediglen készített vala
- (3) s elküldte tátott szájjal hogy *benyelné*,
halat s vizet vederszám nyelve mellé
— — — — — (II. rész)
s nem mozdul, mignem messze kénköves
- (4) lángoktól *lenne* lenn az ég veres
- (5) s *hallanék* hogy a föld egyszerre szörnyet
dördül,
— — — — — (III. rész)
Aztán egy reggel, hajnaltájra, szerzett
- (6) a nagy Uristen egy kicsinyke férget,
- (7) mely a töknek tövét *megrágta volna*
- (8) és tette hogy indája *lekonyulna*,
- (9) levele megpörögve *kunkorodna*.
— — — — — (IV. rész)

Az első és harmadik feltételes módú ige célhatározó mellékmondat állítmánya-ként, felszólító módú igealak helyett áll. A második jelzői mellékmondat állítmánya, kijelentő mód volna a természetes helyette. A negyedik és ötödik ige egymással mellérendelt viszonyban álló időhatározó mellékmondatban áll, itt ugyancsak kijelentő módot használnánk. A hatodik feltételes módú igealak ismét jelzői mellékmondatban szerepel, kijelentő módú ige helyett. A hetedik, nyolcadik és kilencedik vizsgált szavunk egymásnak mellérendelt tárgyi mellékmondatok kijelentő módot kívánó állítmánya.

Bizonyos, hogy Babits, a „poeta doctus”, a magyar—latin szakos tanár, a tökéletes műfordító, aki az Amor Sanctus-ban véletlenül sem véti el az igemódok használatát, föltétlenül tudatosan választotta az idézett igealakokat a Jónás könyvében. Nem az volt fontos a számára, hogy jól vagy rosszul fordították-e kódexeink meg első nyomtatott könyveink szerzői az előttük fekvő latin szöveget, hanem az,

hogyan fordítási hibából született nyelvi jellegzetességüket idézve fölkelte az elmondott történet eredeti stílushangulatát, úgy azonban, hogy a mondanivaló aktuális volta minden olvasó számára érthető legyen.

Emlékezetében így rögződött a régies nyelv, amelynek egy-egy sora szinte ugyanúgy található forrásában, a Jónás történetét leíró ószövetségi könyv magyar fordításai-ban, mint nála. Érdekes Babits szövegének néhány jellemző mondatát összevetni a legfontosabbakkal.

A BK.-ben ezt olvashatjuk: „Es felkele Ionas hog élfutna Tarfíjba vrnac orcaiatol” (BK. 240); „Es alkota [vr] vr igē nag halat hog èlhnélne Ionaft” (BK. 242); „Es alkota vr iftèn borofiant 4 felnēue Ionaftnac fèierè hog volna arnec 9 fèien... 4 9r9lo Ionas a borofitanon nag 9r9mèl” (BK. 244).

Szenczi Molnár Albertnél ezt találjuk (Károli második kiadásában): „Es felkele Jónas hogy szaladna Tharfisba az UR elött” (Jónás I, 3); „Kézfített vala pedig az UR egy nagy halat hogy bényelné Jonaft” (Jónás II, 1); „Mert kézfített vala az UR Iften egy tőköt hogy felmenne az, az Jonas haylékára, hogy árnyekot tartana az Jonas fejénec... es örüle Jonas az tőknek felötte igen” (Jónás IV, 6).

Komáromi Csipkés György szövegében a következőképpen fordulnak elő az iménti szövegrészek: „És fel-kele Jónás, hogy szaladna Tharfisba a' Jehova elöl”; „Kézfített vala pedig a' Jehova egy nagy halat a' Jónás bényelésére”; „És kézfíte a' Jehova Iften egy tőköt, és fel-méne a' Jónás felibe, hogy lenne árnyék az ő fején... és örüle Jónás a' tőkön nagy örömmel”.

Káldi György így fordítja ezeket a helyeket: „És fel-kele Jónas, hogy Tharfisba futna a zUr színe elött”; „ES az Úr-Iften egy borostyán-fát kézfíte, és fel-nevelkedék a Jónas feje-főlött, hogy árnyék lenne az ő feje főlött... és örüle Jónas a' borostyán-fának, nagy örömmel”.

E néhány kiemelt kifejezés összehasonlítása Babits megfelelő soraival igazolja állításunkat:

... és fölkele Jónás, hogy szaladna

(I. rész)

Az Ur pediglen kézfített vala
Jónásnak egy hatalmas cethalat

(II. rész)

Tudnivaló pedig itt hogy kimenne
a városból Jónás, ül vala szembe,
a város ellenébe napkeletnek,
árnyékban, mert egy nagylevelű tőknek
indái ott fölfutva egy kiszáradt
hősegtől sujtott fára olyan árnyat
tartottak, ernyőt eltikkadt fejére,
hogy azalól leshetett Ninivére
fátylában a nagy fények fonta ködnek.
S örüle Jónás módfelett a tőknek.

(IV. rész)

Babits kifejezései Károli—Szenczi szövegéhez állnak legközelebb, és Kálditól esnek legtávolabb. A pontos egyezéseken kívül a *tök* szó bizonyítja ezt elsősorban. A latin szövegben ugyanis *hedera* 'borostyán' van a megfelelő helyen. A helyes fordítást a BK., illetőleg Káldi adja.

Feltűnő, hogy a drámai részek, amilyen például a hajókormányos és Jónás dialógusa, Jónás vízbedobása vagy menekülése Ninivéből, egyáltalán nem tartalmaznak régies stílushatást keltő nyelvi eszközt. Így a szinte szó szerint idézett bibliai mondatok mintegy keretbe foglalják a modern szövegrészeket.

Babits kereste, s megtalálta mondanivalójához a legtökéletesebb formát. Nála a hiba nem hiba többé, hanem rászabott köntöse a mélyértelmű költői mondanivalónak: szavai „hibátlan hadsorba állván” közvetítik a költő őszinte humánusát.

AUS ÜBERSETZUNGSFEHLERN ENTSTANDENE ARCHAISTISCHE STILMITTEL

Von

Frau M. VELCSOV

Im ersten Teil seiner Abhandlung stellt der Autor dar, dass die Konditionalformen in den ungarischen Kodexen und Bibelübersetzungen darum so häufig sind, weil die Übersetzer der lateinischen Texte die in Konjunktivform stehenden Prädikate der Nebensätze so übersetzt hatten, als ob diese in Hauptsätzen stünden. Dieser aus Übersetzungsfehlern stammende Moduswechsel wurde bei den späteren Dichtern und Schriftstellern ein bewusst angewandtes archaisches Stilmittel.

Im zweiten Teil der Abhandlung werden die im „Jonas-Buch“ von Babits anzutreffenden, so entstandenen archaischen Mittel aufgezeigt.

**MIT MUTATNAK KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNEK
A KÁROLI-BIBLIÁN VÉGZETT
HELYESÍRÁSI ÉS NYELVI MÓDOSÍTÁSAI?**

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. A „Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása” című dolgozatomban (MNy. LXI, 428—36) megpróbáltam kifejezni, milyen fontos szerepet töltenek be a nyelvtanok több sajátáguknál fogva a nyelvi norma, az irodalmi nyelv kialakításában és terjesztésében, s hogy éppen ezért — különösen a kezdeti szakaszban — szinte legfőbb forrásai az irodalmi nyelvi kutatásoknak. Egy másik közleményemben meg („Szcenci Molnár Albert és irodalmi nyelvünk”: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. sz. 345—54) arra igyekeztem — mindjárt gyakorlati példával is — rámutatni, hogy mennyire jelentősek a stilisztika és a minket most közelebbről érdeklő irodalmi nyelv történeti vizsgálata számára a nyelvvel foglalkozóknak (íróknak, költőknek stb., de különösképpen nyelvtudósoknak, grammatikusoknak) az olyan munkái, amelyekben saját írásukat vagy más szerző szövegét átjavítják, kiigazítják, korrigálják. Az efféle javításokban, korrigálásokban ugyanis a spontán nyelvhasználatot ellenőrző tudatosság érvényesül, amiből a legbiztosabban lehet következtetni az illető szerző, sőt — bizonyos korrekciókkal — a kérdéses kor nyelvi normáinak a mennyiségére, erejére, elterjedtségére, vagyis az irodalmi nyelv alakulásának az állapotára.

Ezúttal KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNEK, a XVII. század sok nyelvet ismerő tudósának, teológusának, a „Hungaria Illustrata...” (Ultrapecti, 1655.) című nevezetes magyar grammatika szerzőjének a Károli-biblián végzett javításait vizsgálom a fentebb idézett tanulmányban követett módszer szerint.

2. Hogy e módosításokat megfelelően tudjuk értékelni, legalább összefoglalóan szeretnék utalni Komáromi Csipkés György említett grammatikájának és egész életművének főként a nyelvi egységesítésben és normalizálásban érvényesülő jelentőségére (részleteiben l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1963. 439—87).

a) A Hungaria Illustrata a SZENCZI MOLNÁR ALBERT munkájával („Novae Grammaticae... libri duo.” Hanoviae, 1610.) induló, a vulgáris nyelvek nyelvtan-irodalmában a legfejlettebb fokot képviselő (vö. BALÁZS JÁNOS: MTud. 1956:313—22), önálló magyar nyelvtanok sorába tartozik. Valójában nem teljes grammatika, mert külön mondatant nem tartalmaz. De a latin nyelvtantól és nyelvtől való elszakadásban fölülmúlja valamennyi elődjét, szerzőjét ugyanis a szabályok megalkotásában immár nem a latin grammatika, hanem nyelvünk működése irányítja.

b) Komáromi Csipkés Györgynek a nyelvtanában is tükröződő nyelvi tudatossága ugyancsak nagyobb az elődeiénél: világosan látja, és — elvileg is — meg-

fogalmazza a szabályoknak és a szabályokba sorolható formáknak, valamint a kivételeknek a szerepét, sajátosságait; az egyes nyelvi jelenségeket körülhatárolja, igyekszik valamennyi változatukat számba venni, ennek következtében a szabályokon belül — s ebben már előre mutat a XVIII—XIX. századba — felfedezi nyelvünk apróbb finomságait is; a magyar nyelv megbecsülése tovább nő nála, szerzőnk több vonatkozásban a hébernek is elébe helyezi.

c) Komáromi Csipkés az eddigieknél nagyobb mértékben „értékeli” a nyelvi jelenségeket mintegy az irodalmi nyelv szemszögéből, de úgy, hogy figyelembe veszi a stilsztika és a nyelvhelyesség szempontjait (gyakori minősítései: „ordinarie et communiter”, „communius”, „accusatus”, „rarius”, „frequentius” stb.).

d) Saját szabályait, elgondolásait némely esetben nem követi nyelvhasználatában. Az is előfordul, hogy nem egészen következetes, illetőleg hogy — nyilván a nyomdaktól is függően — csak fokozatosan érvényesíti szabályait.

e) Különösen jelentős a Hungaria Illustrata, illetőleg Komáromi Csipkés György életműve helyesírásunk számára. A helyesírási egység szükségességét határozottan felismerve tovább építi helyesírásunk fonematikus jellegét; szorgalmazza s meg is valósítja — az *ő, ű* kivételével — a hosszú magánhangzók jelölését; az *ö, ü*, valamint a *cs* jel egyedülivé tételével, a *zs* bevezetésével s a szóelemző elv bizonyos fokú érvényesítésével — ha ezek alkalmazásában nem is volt mindig következetes, illetőleg ha ez csak lassanként hódít is tért nála — igen jelentős lépést tett mai helyesírásunk felé.

f) Alaktani szabályai, részletező leírásai sok, korábban több változatban szereplő jelenséget normalizálnak; azoknak az egységesítéséhez pedig, amelyeket a szabályok több alakváltozatban sorolnak fel, a szerző úgy járul hozzá, hogy vagy zömben, vagy kizárólagosan valamelyik változatukat használja.

g) Hangtani szabályt nemigen ad, de nyelvhasználata e tekintetben is szinte a mai normákat tükrözi. (A többek között éppen az bizonyítja a viszonylagos erejét a korabeli nyelvi normának — amelynek alapja az északkeleti területeken beszélt nyelvjárás volt, s amelynek kialakulásában alapvető szerepet játszott az északkeleti és keleti részek református iskoláinak, köztük a debreceninek a hatása —, hogy a révkomáromi születésű Komáromi Csipkés alig néhány évet tölt el Debrecenben a Hungaria Illustrata megjelenéséig, mégis a benne található hangállapot már az itteni normáknak felel meg; igaz persze, hogy tanulmányait Sárospatakon fejezte be, és rövid ideig Kassán is tanítoskodott.)

h) Komáromi Csipkés György nyelvi hatását nehéz pontosan felmérni. Nem tudjuk ugyanis, hány példányban látott napvilágot, s mennyire terjedt el itthon a Hungaria Illustrata. A helyesírási és egyéb szabályait — talán a legjobban — érvényesítő biblia, később kifejtendő okok miatt, megjelenése (1685) után csak mintegy hetven évvel később jutott el Magyarországra, mindössze kilencszáz példányban, de ezek sem terjedtek el. Az azonban bizonyos, hogy mint rendkívül művelt, sok nyelvet ismerő tudós (megjelentetett két héber és egy angol nyelvkönyvfélét), egyházi férfiú, tanár, fordító és író igen sok irányú munkásságot fejtett ki; bölcséleti, természettudományi és vallási tárgyú művei nagy számban láttak napvilágot (az 1675-ben sajátkezűleg készített feljegyzése szerint addig 61 művet írt; SZINNYEI JÓZSEF [Mír. II, 380—2] harmincötöt tart számon) külföldön és itthon. E művei a Tiszántúlon, az északkeleti és keleti protestáns vidékeken nyilván elterjedtek. Részben tehát ezek segítségével közvetve, részben tanári és lelkési foglalkozása folytán közvetlenül propagálhatta helyesírási elveit, nyelvi—nyelvtani nézeteit.

Ilyenformán a Hungaria Illustrata és Komáromi Csipkés György nyelvgyakorlata — mint az északkeleti, keleti nyelvi norma megtestesítője — SZENCZI MOLNÁR ALBERT örökét (l. NytudÉrt. 40. sz. 345—54) folytatva továbbviszi nyelvünket a normalizálódás és egységesülés útján a ma felé.

3. Mielőtt ezeket a megállapításainkat mintegy ellenőriznénk a Komáromi Csipkés javításain, utaljunk röviden a kérdéses biblia létrejöttére.

Komáromi Csipkés bibliája (teljes címén: „Magyar Biblia Avagy Az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Írás a Magyar nyelven Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönfőleges Summáját és részeit meg-mutató marginális jegyzetekkel meg-világosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. MDCLXXXV Efstendőben”) — mint ő maga is mondja — az eredeti források felhasználásával készült, de előtte volt a Károli-biblia, s javításait, változtatásait (áthúzással, újrászámozással, a saját szövegének a sorok közé való beírásával stb.) ebben tüntette fel. Számunkra egyébként e módosítások éppen ezért jelentősek. Egyfelől ugyanis a Károli-biblia hatása alól nem vonhatta ki magát, másfelől viszont erős meggyőződésre és tudatos elhatározásra volt szüksége ahhoz, hogy azon bármilyen vonatkozásban változtasson.

Ezt az átdolgozást Komáromi Csipkés már ifjan, külföldi tartózkodása alatt (1628 körül született, 1649-ben került Debrecenbe, s 1650-től 1653-ig tartózkodott tanulmányúton Oxfordban, majd Utrechtben) jórészt elvégezte. Úgyhogy amikor két lelkészársával őt bízzák meg az új biblia kiadásával, az átdolgozás valójában már készen áll, s így azok minden valószínűség szerint csak igen kismértékben folyhattak bele — ha egyáltalán ez megtörtént — a kész munkába. Az akkori zilált állapotok miatt a biblia Komáromi Csipkés életében nem jelenhetett meg, de a margittai zsinat 1680-ban, két évvel a halála után is ragaszkodott a tőle átdolgozott biblia kiadásához. S valóban az újabb bonyodalmak ellenére a Komáromi Csipkés György-féle biblia látott napvilágot 1718-ban, Leydenben (tehát a kötetben feltüntetett 1685-ös évszám valószínűleg a kézirat nyomdába adásának idejére utal). Az elkészült példányok legnagyobb része azonban a katolikus egyház beavatkozása következtében megsemmisült, a megmaradt kilencszáz példány csak 1789-ben jutott el a rendeltetési helyére, azonban ezek sem tudtak elterjedni. (Részletebben l. MUSNAI LÁSZLÓ: A vizsolyi biblia és Komáromi Csipkés György bibliája. Károlyi-Eml. 141—57.)

Anélkül, hogy Károli és Komáromi Csipkés bibliájának részletes összehasonlításába belebocsátkoznánk, ragadjunk ki a biblia különböző helyeiről egyes részleteket, s vizsgáljuk meg, mit és hogyan változtatott meg Komáromi Csipkés György. Ez az egybevetés pregnánsan mutatja meg, hogy a szerző csakugyan szabálynak tekintette-e nyelvtana megállapításait, s hogy egyáltalán milyen mértékben munkálta vele nyelvünk egységesülését és normalizálását.

4. Helyesírás. — Lássuk egymás mellé állítva a Károli- és a Komáromi Csipkés-féle biblia helyesírási eljárását (L. a 66. oldalon).

Ez az összehasonlító táblázat (a nyelvtannak s másik három műnek a helyesírását — és így a fejlődést is — feltüntető táblázatot l. az idézett kandidátusi disszertáció 466. lapján, l. még uo. 466—71) világosan jelzi, melyik változat áll lényegesen közelebb a mához. Hogy azonban a gyakorlatban is lássuk ezek érvényesülését, s hogy a morfémak találkozásokor alkalmazott helyesírási eljárás is kitűnjék,

Hangok	Károli	Hangjelölés	Komáromi Csipkés
á	á, a (ritk.)		á
c	tz		cz, tz (ritk.)
cs	cz, tf		ts
e, ě	e		e
é	é, e, ee (ritk.), e (ritk.)		é
gy	gy, g (ritk.), gj (ritk.), gi (ritk.)		gy
í	î, i		í
j	i, y (ritk.)		j
k	k, -c; ck		k
ly	ly		ly
ny	ny, n̄, nj (ritk.), ni (ritk.)		ny
ó	ó, ô (ritk.)		ó
ö, ő	ö, ő (kurzív szövegben), ô (lapszéli jegyzetben)		ö
s	f, -s; fs, ff		f, s
sz	f̂, ß (kurzív szövegben)		fz
ty	ty, ti (ritk.)		ty
u	v-, u; w-		u
ú	v̄-, ú		ú
ü, ű	ű, ű (kurzív szövegben), ű̂ (lapszéli jegyzetben)		ű
v	v-, u; -w- (ritk.)		v
zs	f, s		s

közlök három kis párhuzamos részletet (a Károli-bibliából vett részleteket K.-val, a Komáromi Csipkés Györgyéből vetteket Cs.-vel jelölöm):

Mózes első könyve I. rész, 10. K.: „Az szárazt pedig neuezé Iften Földnec: Az vizeknek fokafágát Tengernek, és látá Iften hogy ez ió vólna.” ~ Cs.: „És nevezé Iften a' szárazt földnek, a' vizeknek pedig egybegyülését nevezé tengereknek: és látá Iften, hogy jó.”

Ugyanott III. rész, 25. K.: „Nézze meg azt az Pap, ha annac az f̂őre feiérre változot és az f̂zine alá efett az bűrnél, poklofság, melly az égénec helyén támadot, azért tisztátalannac itéllye azt a pap, mert poklofság.” ~ Cs.: „És meg-láttya azt a' Pap, és imé változott a' f̂zör fejérré a' fakadéokban, és a f̂zine mélyebb a' börnél, poklofság az; az égésben támadott; azért tisztátalannac itéllye azt a' Pap, poklofság-nak tsapáfa az.”

Máté evangéliuma, IX. rész, 16. K.: „Senki pedig nem foldgya v̄y poztô foltal bę az hituán ruhát, mert añac az ö, v̄y poztó foltia, az hituán ruhát meg f̂zakaztya, és az vtán nagyob f̂zakadás léf̂zen rayta.” ~ Cs.: „Senki pedig nem veti az új poftzó foltját az ó ruhára, mert el-vé f̂ji az ö tellyefségét a' ruhától, és gonofzabb f̂zakadás léf̂zen.”

5. Hangtani, alaktani—hangtani és alaktani jelenségek.

K. (Mózes első könyve, I. rész 1): az Mennyet és az Földet ~ Cs.: a' mennyet és a' földet.

K. (uo. 7): felött ~ Cs.: felett

K. (uo. III. rész 25): változot ~ Cs.: változott

K. (Mózes harmadik könyve, XIII. rész 25): *bűrnél* ~ Cs.: *börnél*

K. (uo. 33): *borotuallyác meg* ~ Cs.: *Beretválkozzék-meg*

K. (Királyok második könyve, XVII. rész 15): *hijába való* ~ Cs.: *hijába-valókká*

K. (uo. 16): *ket bornyu képét* ~ Cs.: *két borjukat*

K. (Máté evangéliuma, IX. rész 11): *Mesterterec* ~ Cs.: *Mesfteretek*

K. (uo. 13): Mert nem iöttem hogy az igazakat *hijnám* ~ Cs.: ...mert nem jöttem *hivni* az igazakat.

K. (uo.): *poenitentiára* ~ Cs.: *penitentiára*

K. (uo. 16): *nagyob* ~ Cs.: *gonofszabb*

K. (uo. 20): *hától* ~ Cs.: *hátúl*

K. (uo. 22): *az te hitöd* ~ Cs.: *a' te hited*

K. (Pál apostolnak a korintusbeliekhez írt első levele, XIV. rész 36): *tölletec* ~ Cs.: *töletek*

K. (uo. XV. rész 1): *bę vöttetec* ~ Cs.: *bé-vettetek*

K. (uo. 2): *minēmō* ~ Cs.: *minémű*

K. (uo.): *iduözültökis* ~ Cs.: *idvezültök-is*

A bibliából innen-onnan kiragadott szövegrészletek, példák (mind a magánhangzó-változtatások: *felött: felett, bür: bör, bę vöttetec: bé-vettetek* stb., mind a mássalhangzó-módosítások: *bornyu: borjukat, tölletec: töletek* stb., mind az úgynevezett alaktani—hangtani jelenségek: *hától: hátúl, minēmō: minémű* stb., mind az alaktani jellegűek: *az Mennyet: a' mennyet* [ez minden hasonló esetre érvényes!], *Mesterterec: Mesfteretek, hijnám: hivni, nagyob: gonofszabb* stb.) azt mutatják, hogy Komáromi Csipkés György az esetek zömében egyrészt a nyelvtanában megfogalmazott szabályoknak megfelelően, másrészt a — ma felé mutató — korabeli normák szerint változtatott a Károli szövegén. A felsorolt példák között mindössze három ízben módosít mai irodalmi nyelvünk rovására: a *hiábavaló* hiátustöltő *j*-jének a megkettőzésével — ez azonban az ő nyelvhasználatának megfelel (l. id. kandidátusi dolgozat 473) —, a *borotválkozik o*-jának *e*-re változtatásával — ez meg a debreceni nyelvjárással egyezik meg, de nem idegen a beszélt köznyelvtől sem (az ÉrtSz. népnek minősíti), végül az *idvözültök* *ö*-jének *e*-vel való helyettesítésével, ami a tiszántúli nyelvhasználatnak ugyancsak megfelel (egyébként az ÉrtSz. „régí” jelzéssel látta el). A Komáromi Csipkéstől meghagyott s ma már nem élő *nevezé, léjzen* stb.-féle formák meg természetesen a korabeli normarendszerbe tartoznak.

6. Egyéb jelenségek. — Komáromi Csipkés igen gyakran „korszerűsíti” az akkor már elavult szavakat:

K. (Mózes első könyve, I. rész 9): Gyüllyenec egybe az Eeg alatt való vizec egy helyre, hogy *tetedgyéc meg* az f3aráz... ~ Cs.: ...hogy *tefsék-meg*...

K. (Mózes harmadik könyve, XIII. rész 29): *af3f3oni állatnac* ~ Cs.: *afzfzonyon*.

A Komáromi Csipkés fordítása — ami már a tágabb értelemben vett mondat-szerkesztést, megfogalmazást érinti — a Károliénál pontosabb, magyarosabb (megszüntet sok latinizmust, például a latinra jellemző feltételes módokat stb.) és hajlékonyabb, közelebb áll saját korának nyelvéhez. Például:

K. (Mózes első könyve, I. rész 4): Es látá Iften hogy *ió volna* a világoffjág ~ Cs.: És látá Iften a világofságot hogy *jó*.

K. (Máté evangéliuma, IX. rész 2): Es mikor *látta volna* Iefus az ő hiteket... ~ Cs.: És látván Jéfus az ő hiteket... Mindamellett az is előfordul nemegyszer,

hogy szerzőnk magyartalanabbra, nehezkesebbre változtatja a Károli szövegét. Például:

K. (uo. 4): ...miért gondoltoc *gonozt* a ti *fzjuetekben*? ~ Cs.: ...gondoltok ti *gonofzokat* a' ti *fziveitekben*?

K. (uo. 6): ...*kely fel* vedd fel az te ágyadat, és *eregy* haza ~ Cs.: *Fel-kelvén* vedd-fel a' te ágyadat, és *menny-el* a' te *házadba*. (Vö. MUSNAI LÁSZLÓ i. m.)

7. A nagyobb, részletesebb egybevetés bizonyára megalapozottabb eredménnyel és több tanulsággal járt volna. De Komáromi Csipkés György helyesírási, nyelvi változtatásainak, módosításainak ez a futólagos mérlegelése is meggyőzhet bennünket arról, hogy régi nyelvtaníróink között a Hungaria Illustrata szerzője is milyen nagy mértékben hozzájárult a korabeli nyelvi norma erősítéséhez, ezzel egyengetve az utat mai irodalmi nyelvünk felé.

WAS BEWEISEN DIE ORTHOGRAPHISCHEN UND SPRACHLICHEN MODIFIZIERUNGEN GYÖRGY KOMÁROMI CSIPKÉS' IN DER KÁROLI-BIBEL?

Von

I. SZATHMÁRI

Der Verfasser geht in seiner Abhandlung von folgenden zwei Grundsätzen aus: 1. Die Grammatiken spielen eine sehr wichtige Rolle in der Gestaltung und Verbreitung der sprachlichen Norm; 2. für die Untersuchungen der Literatursprache sind diejenigen Werke der Grammatiker sehr bedeutend, in denen sie ihren eigenen Text oder den anderer Autoren verbessern bzw. modifizieren. Im weiteren wird die Rolle behandelt, die György Komáromi Csipkés, der Verfasser der bekannten, in der Mitte des 17. Jahrhunderts erschienenen ungarischen Grammatik (Hungaria Illustrata. Ultrajecti, 1655) in der Gestaltung der heutigen ungarischen Orthographie und Literatursprache spielte. Es folgt die Entstehungsgeschichte der Bibel von György Komáromi Csipkés und eine Analyse der orthographischen, phonetischen, morphologischen und syntaktischen Modifizierungen Komáromis an der Károli-Bibel. Aufgrund dieser Analyse stellt der Verfasser fest, dass György Komáromi Csipkés selbst im Vergleich zu den alten Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts in grossem Masse zur Festigung der zeitgenössischen sprachlichen Norm beitrug und damit den Weg zur heutigen Literatursprache bereitete.

A MAGYAR IRODALMI NYELV KEZDETI SZAKASZÁNAK NÉHÁNY SAJÁTSÁGA

PÁLFALVI ETELKA

1. A magyar irodalmi nyelv kialakulása időpontjának meghatározása egyike a legnehezebb kérdéseknek. Ennek oka az, hogy az irodalmi nyelvről egymástól nagyon különböző nézetek ismeretesek. MÉSZÖLY GEDEON szerint már az Ómagyar Mária-siralom is irodalmi nyelven íródott (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 254.), mások — Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd — jóval későbbre, a XVII. sz. második felére, a XVII—XVIII. sz. fordulójára teszik a magyar irodalmi nyelv kialakulását: „Azí mondhatnók, hogy a XVII. sz. közepéig fővonalasban szinte megvolt a magyar irodalmi nyelv, csak — nem használták.” (PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv, I. OK. IV, 446.) — megengedve, hogy „az irodalmi nyelvre való törekvés már a XVI. század folyamán határozottan megfigyelhető” (BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvtörténet korszakai. MNy. 45, 7.).

Az egységesnek nevezhető irodalmi nyelv a polgári nemzetté válás korában alakul ki: „A XVIII. század végén meginduló és a XIX. század közepéig tartó politikai, irodalmi, gazdasági fejlődés megteremti a reformkorban az egységes, normatív irodalmi nyelvet.” (KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárásaink. Bp. 1966).

A XV—XVI. századi kolostori (kódex-) irodalomról szólva HORVÁTH JÁNOS „zsenge magyar irodalmi nyelv”-ről beszél, amely a latin függvénye ugyan, de „a nemzeti irodalmi műveltség szempontjából páratlan kezdemény... Fejlődéstörténeti jelentőségre csak a XVIII. századvégi 'megújulás' fogható hozzá” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 258. és k.).

A következőkben a magyar irodalmi nyelv e zsenge, kezdeti szakaszából mutatunk be néhány, a fejlődés irányát, mértékét jelző adatot a Bécsi és a Székelyudvarhelyi Kódex egy azonos fejezetéből: a Judit könyvéből.

Mind a Bécsi, mind a Székelyudvarhelyi Kódex különleges helyet foglal el kódexirodalmunkban. A BK. azért, mert a Münchener és Apor Kódexszel a legrégebb magyar bibliafordítást hagyományozta ránk, s a Jókai Kódexszel egyike legrégebb könyveinknek; a SzékK. pedig azért, mert egyetlen kódexünk, amelyben a fordító pontosan megnevezi magát. — A két kódex együtt vizsgálására az ad okot és lehetőséget, hogy mindkettőben megtalálható ugyanannak a latin szövegnek a fordítása.

A két fordítás között egy évszázadnyi a különbség. Ez alatt az idő alatt a magyar nyelv nagyot lépett előre — lassan lerázza a tőle idegen, latin rákényszerítette formákat, hogy az élő, beszélt magyar nyelv gazdag forrásából merítve kialakítsa az önálló írott magyar nyelvet. Ez a növekedő, erősödő írott nyelv még nem irodalmi nyelv a szó mai értelmében, nem nyelvjárások és nem köznyelv feletti, de éppen az egyes nyelvjárásokból felnőtt különböző írásgyakorlatok jelentik az építőanyagot,

amelyből majd az egységes irodalmi nyelv a maga — már nyelvjárások és köznyelv fölé emelkedett, de azokra alapozott — épületét megszerkeszti.

2. A XVI. századig a magyar írás többnyire nem önálló alkotó tevékenységet, hanem latinból fordítást jelentett. A magyar nyelvű mű csupán a latin hű mása, tükörképe igyekszik lenni; s mivel magyar nyelvű írásgyakorlat még nincs, a nyelv mintát is a latin szolgáltatja. A fordító szóról szóra haladva végzi tolmácsoló munkáját, s így születnek a BK.-ben magyar nyelven, de mégsem magyarul ilyenféle kifejezések: a *nē ȝfȝldebē* (in terram non suam, BK. 19); tancokat vèzètèvn kȝtȝcbèn 4 tympanomocban (ducentes choros in tympanis et tibiis, BK. 14).

A SzékK. már további állomás — a fordító szabadabban kezeli fordítása anyagát, már nem a latin a mérce, hanem az olvasó igényei; s a magyar nyelv is felnőtt már annyira, hogy maga szabta törvények szerint lehessen kifejezni vele bonyolult, elvont gondolatokat is. Így ír HORVÁTH JÁNOS a XVI. sz-i kolostori irodalomról: „Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig. Aki e régi nyelvet jól ismeri, az nem azon fog csodálkozni, hogy mily keveset változott nyelvünk azóta, hanem hogy mily sokat fejlődött, mily gazdag készletet gyűjtött fel odáig. ...Hogy azonban irodalmi használata által mit nyert, s hogy mai állapotához oly meglepő közelségbe főkép az által jutott: azt kódexirodalmunk legkorábbi és legkésőbbi emlékeinek egymás mellé állítása tünteti fel legnyilvánvalóbban. A Jókai Kódex nyelvétől, stílusától egész világ választ el bennünket, a Karthauzi Névtelennel már meghitt közvetlenséggel társaloghatunk.” (i. m. 259. l.)

Ha a BK.-et a SzékK.-tól nem is választja el olyan nagy — időbeli és nyelvi — távolság, mint a Jókai Kódexet az Érdy Kódextól, mutatis mutandis ugyanazt mondhatjuk el róluk. — A következőkben néhány példán szeretném bemutatni: milyen nehézkes, tőlünk távolálló a BK. nyelve, s egy század múltán milyen könnyed, számunkra is élvezhető nyelvi formák váltják fel a latinos szó- és mondat szerkezeteket a SzékK.-ben.

Induljunk ki az előbb idézett példából! Az in terram non suam kifejezést a BK. szó szerint fordítja: *a nē ȝ fȝldebē* (BK. 19), s nem törődik azzal, hogy olvasóihallgatói számára szokatlan a kifejezés, hogy magyarul ezt nem így mondják. *Ydegen földre* — mondja a SzékK. ezen a helyen, s ezt mi is értjük, a mi szavunk is, négyszáz év távlatából is.

A latin ducentes choros in tympanis et tibiis-nek a BK.-beli *tancokat vèzètèvn kȝtȝcbèn 4 tympanomocban* (BK. 14) pontos fordítása, mégsem érthető, magyarul *táncot jár* a szokásos: *yarvan tanczokat dob zohan es syp zohan* (SzékK. 8). Itt is a SzékK. magyarosabb, maibb, mégha a *sippal-dobbal* helyett régies (és latinos) fordulatot használ is.

Még egy-két illusztráció a BK. szó szerinti fordításaira: *collectiones aquarum: vízekn.^c gȝlèkèzètē* (BK. 24) ~ az megh gȝytȝth vyzek (SzékK. 39); *et prosternens se Domino: letèzièziè ȝmagat vȝnac* (BK. 29) ~ le bwrwlwan vrnak elȝtteh (SzékK. 55); *sed subvenisti ruinae ante conspectum Dei nostri: Dè sègèllèttèl Azȝlatnac mȝ iȝtènpnkn.^c zè mèlè elȝt* (BK. 40) ~ deh kȝnȝrvlèél az mȝ romlafvnkon, az

m̃v yfteñṽñknek elõtte (SzékK. 82). Nemcsak az ilyen szó szerinti fordítások teszik tőlünk távolivá, nemritkán nehezen érthetõvé a BK.-et. Latinos mondat- és szó-fűzés, latinos igemód használat és egyeztetések jelzik a magyar nyelvnek a latintól függését. Egy-egy példát ezekre a jelenségekre is nézzünk meg!

„...quare prae omnibus, qui habitant in Oriente, isti contemserunt me: *Mizè èzèc mēdēnēc felēt kic lakoznac napkèlètè megutaltanac èngem.t* (BK. 17) ~ es myerth hog, ezek meg wtaltanak m̃ṽñkõt, mynd azoknak felette. kyk az nap kelet̃h felē lakoznac (SzékK. 17); et muniunt illos colles in praecipito constituti: *ahalmoc a nag mağaffagban zezèttètèt èz̃fseitc ȝkèt* (BK. 24) ~ es az eros magoffagokon valo halmok er̃f̃ytyk ȝket (SzékK. 38): usquequo perveniatur ad mare: *miglèn iuttatic tēgezè* (BK. 13) ~ myghlen yvtnanak az tengerygh (SzékK. 5); Tunc iussit eam introire: *Tahat paz̃lola ȝtèt bē menni* (BK. 35) ~ Tahat ȝ néky azaz Ivdithnak poronlola Olofornes bee menyje (SzékK. 73); omnesque resistentes sibi: *Es mēdēnekèt ȝnēki èllènè allokāt* (BK. 13) ~ mind az ȝ ellenne allokāt (SzékK. 5).”

3. A fõlsorolt adatok arra szolgáltak, hogy bemutassák: milyen sok idegen-szerûség, latinosság teszi a mai olvasó számára nehezzé a BK. megértését. A párhuzamosan kõzölt SzékK.-beli példák ugyanakkor megmutatták, hogy az egy századdal késõbbi fordítás mennyivel fejlettebb, kialakultabb nyelven szól, korunk embere is megérti minden nagyobb nehézség nélkül. — A fordító már nem követi szóról szóra a latint, hanem értelme szerint adja vissza; elfordul a szavaktól, hogy a bennük rejlõ gondolatot tisztábban, igazabban fejezhesse ki. Néhol már egyenesen esztétikai, ill. eufémisztikus jellegû ez a szabadabb fordítás.

A következõkben a SzékK.-nek ezeket a szabadabb fordításait mutatom be, összehasonlításként azonban itt is kõzlöm a BK. — szõszerintibb, prózaibb — fordítását is.

lucos eorum: ȝ èzèztuēnèkèt (BK. 15) ~ *az ȝ fertelmes aldozati'oknak hel'eyt* (SzékK. 9)

Az eresztvény 'fiatal erdõ, liget' õnmagában már semmit sem mond a XVI. sz. apáca-olvasójának, aki mitsem tud a keleti népek (és a hajdan pogány, sámánhitû magyarok) áldozati szokásairól: arról, hogy a liget, berek, forrás az isten tisztelésének, áldozatoknak volt szent helye. A SzékK. értelmezõen fordít, gondolatot tolmácsol, figyelembe véve leendõ olvasója mûveltségét is. *a muris: a kȝ falocotol* (BK. 23) ~ *az varofnak kerytēfitol* (SzékK. 38)

A „város kerítése” pontosabb megjelölése a történet színhelyének, másrészt a klasszikus latinban is általános a szónak 'város, vár (kõ)fala' jelentése. *ex virtute pendebat: iozagbol lvguala* (BK. 31) ~ *yften zerént valanak, lelky yozagghol fūgwén* (SzékK. 64)

et sentiant: ȝ mēgèzziec (BK. 46) ~ *es kéènzodyanak* (SzékK. 95)

A SzékK. mindkét esetben körülírja, magyarázza a nagyon általános értelmû virtus ill. sentio szavakat, megtölti õket a kontextusnak megfelelõ konkrét tartalommal.

obtulerunt omnes holocausta: mēd aldozatokat aianlanac (BK. 46) ~ *az wr yftennek aldozak az myndenestol megh ééghetéèndȝ aldozatoth* (SzékK. 96)

A BK. fordítása itt nem elég pontos — nem akármilyen áldozatról, hanem ún. égõ áldozatról van szó a latinban. A SzékK. szakszerûen, ugyanakkor bővebben is fordít.

A következő két adat fordítása is terminus technikus jellegű talán, s így nem egészen bizonyos, hogy a fordító egyéni szóhasználatát mutatja; lehet, hogy ezek a közösség újabb keletű, de általánosan használt szavai:

in ecclesia: eghazban (BK. 25) ~ *az hyweknek gúlekezetyben* (SzékK. 42)

cantavit canticum: enèclè èz enèkèt (BK. 44) ~ *dyléeretet monda* (SzékK. 91).

Bizonyosan a fordító érdeme azonban a következő két szép, költői fordítás: *Aequo animo estote*: Egélmeiöc legètéc (BK. 25) ~ *ygaz léélekwl legetek* (SzékK. 43) *cuius multitudo obturavit torrentes*: Kin.^c fokaffaga mégzèkèzté az azzadatokat (BK. 45) ~ *kynek ö fokaffaga az febeff fol'ö vyzeketh megh ywa* (SzékK. 92).

Külön kell megemlékeznünk az eufémisztikus jellegű fordításokról. — Eufémizmusról beszélünk akkor, ha „valamely fogalom nevét babonás félelemből, társadalmi illendőségből, szeméremből vagy a hallgató iránti tapintatból nem mondjuk ki, hanem helyette — rendszerint körülírással — enyhítő, szépítő szót és kifejezést használunk” (A magyar stilsztika útja, 434—435). Megkülönböztetünk vallási és társadalmi eufémizmusokat (l. uo.). Az itt sorra kerülő idézetek mind a társadalmi eufémizmus területére tartoznak.

violatores exstiterunt: tőzöc voltanac (BK. 29) ~ *löttek vala tyztafagnak megh zeplöfytyöy* (SzékK. 55)

A BK. kifejezése sem világos, bár nem valószínű, hogy szándékkal. A SzékK. a tisztaságra hivatkozik, a középkori vallásosság egyik alapfogalmára. A középkor embere úgy véli, a tisztaság (castitas) legfőbb érdem, emberi erény, amely a túlvilágon a legnagyobb elismerésben és jutalomban részesül („Hasonlatos lőwn angyalokhoz az angiali zent tyztasagert” VirgC. 14). A „pogányok” bűnének nagyságát is kifejezi ez a körülírás.

A következő idézet arra példa, hogy az olvasóra való tekintettel akár a szöveget is meghamisítja a fordító: *Vagao* tisztét középkori keresztyén-udvari hivatalra szelidíti, s felruházza a tisztaságtartás érdemével:

dixit ad Vagao eunuchum: mōda vagao mēddön.^c (BK. 36) ~ *monda az ö off mēsterenek, az tyztafagh tarto wagaonak* (SzékK. 76)

non ex libidine: nem beléndéffegből (BK. 31) ~ *nem vala az öltözethez való gőnörűfegnek geryedeteffégéből* (SzékK. 64)

A belendesség paráznságot jelent; a SzékK. fordítása igen eltávolodik ettől a jelentéstől, mégcsak a bűn említését sem tartotta illendőnek, egyrészt a szereplő, másrészt a leendő olvasó személyére való tekintettel. Ha tudjuk, hogy a kódex a fordító hűgának készült, méginkább megértjük a fordítás választékosságát, szemérmességét.

erat enim ardens in concupiscentia eius: Mezt vala égédözö ö kēuāfagaban (BK. 37) ~ *merth zeretety vala ö neky az Ivdithoz. az || ö zőwéének tūze zerénth* (SzékK. 77—78).

Itt is körülírás tompítja a mondanivaló nyersségét.

A következő példa a társadalmi eufémizmusok leggyakoribbját: a halál tényét körülírással kifejező formát mutatja:

defuncta est: méghala (BK. 47) ~ *ees ez Ivdith bodogwl ky mvléék ez vylagbol* (SzékK. 99).

4. A rendelkezésünkre álló, itt bemutatott típuspéldák közül többet — hely hiányában — nem idézhetünk, s arra sincs mód, hogy az irodalmi nyelv történetének

e szakasza idején lejátszódott társadalmi fejlődésről, változásról — amely elsősorban ideológiai — számot adjunk. Röviden mégis annyit: ez a kor a huszitizmus és humanizmus kora, a szellem megújulása, felszabadulása. Ez a gondolati-lelki felszabadulás teszi képessé a fordítót arra, hogy a latin nyelv formakényszerétől megszabadulva a vulgáris nyelvhez, az anyanyelvhez forduljon, s eszközeit használva annak fejlődését munkálja.

A BK. huszita fordítói elindultak ezen az úton, s bár munkájukban inkább a kitűzött célt, mint az elért eredményt tisztelhetjük, a SzékK. szép magyar nyelve a bizonyíték, hogy az eredmény sem váratott soká magára. S ha vizsgálódásunkat azzal a tanulsággal zárjuk is, hogy a BK. nyelve gyakorlatlan, akadozó magyarságú, mégis hálásak vagyunk a huszita biblia fordítóinak annak a munkának a megkezdéséért, amelynek folytatása a mának is, nekünk is feladatunk.

EIGENTÜMLICHKEITEN DER FRÜHPERIODE DER UNGARISCHEN LITERATURSPRACHE

Von

E. PÁLFALVI

Der Artikel behandelt die Frage der Frühperiode der Entwicklung der ungarischen Literatursprache. Durch die Texte zweier Kodexen (der Bécsi und der Székelyudvarhelyi Kodex) stellt die Verfasserin dar, wie sich die ungarische Sprache zur Zeit des Humanismus und Husitismus entwickelt, wie sie sich von den Latinismen befreit, und zum Grunde der modernen ungarischen Literatursprache wird.

NYELVI VISELKEDÉS — NYELVTANI JELENTÉS

BODNÁR FERENC

1. A modern leíró nyelvészet meglehetősen szkeptikus a jelentés fogalmával szemben, különösen a jelentésnek a nyelvléírásban való alkalmazását illetően. A régi-hagyományos és az új-hagyományos nyelvtudomány a jelentés alapján sok nyelvtant produkált, jobbat és kevésbé jobbat; a modern nyelvtudomány a maga jelentés nélküli módszerével még egyet sem, legfeljebb irányelveket adott egy „eljövendő” nyelvtan számára.

A hagyományos grammatika vizsgálati módszerének elve „tisztán” jelentéses, tehát a formától — a jelentésen kívül létezőként elképzelt formától! — teljesen független. Ez a hagyományos módszer a maga tökéletes következetességében soha, sehol nem valósult meg. A legkülönbébb típusú, rendeltetésű nyelvtanokban ugyanis azt látjuk, hogy a jelentés szempontjának érvényesítése során a leírásban általában forma-osztályok keletkeznek, a jelentéssel bíró nyelvi jelek szinte „önként” rendeződnek formális tekintetben is. Így pl. A mai magyar nyelv rendszere az állapothatározót, ezen belül a valóságos állapothatározót a következőképpen jellemzi: „...valamely személynek vagy dolognak a szó szoros értelmében vett testi vagy lelki állapotát határozza meg.” (II. 228) Tipikusan jelentéses megfogalmazás, amely a határozó megítélésében az intuícióna hivatkozik. (Pl. a „Gyógyultan távozott a kórházból” mondat elemzésekor föl kell tenni a *hogyan? milyen állapotban?* kérdéseket.) És mégis: az e körben tárgyalt valódi állapothatározók jórészt a lokatívuszi irányragokkal (-ban, -n, -t stb.) ellátott determinánsok, amelyek igei és igenévi alaptagokkal szintagmákat alkotnak. Természetesen éppen az egyoldalú, és ily módon egyoldalú jelentés-szempont intuitív érvényesítése az oka annak, hogy formális alapon indokolatlannak látszik az egyéb ragokkal kifejezett egyes szintagmák idetartozása, pl. „büntetlenül marad”, „jeges bajusszal ballag”, noha kétségtelen, hogy az előbbi értelmezés szerint ezek is valóságos állapothatározók, s ugyanakkor a „magyarul tanul”, „jó pénzzel vásárol” szerkezetek kirekesztése, noha kétségtelen, hogy ezek viszont módhatározók. A „kétségtelen” szónak itt nyilvánvalóan szintaktikai érvényű jelentése azonban megvilágítatlanul marad.

A modern leíró (strukturalista) nyelvtudomány „irányelveiben” a nyelvléírás, rendszerezés elve „tisztán” formális, tehát a jelentéstől — a nyelvi formán kívül létezőként elképzelt jelentéstől! — teljesen független. Ez a modern módszer a maga tökéletes következetességében soha, sehol nem valósul meg, még a gyakorlati munkák elméleti útmutatásaiban sem. Ezekben ugyanis azt láthatjuk, hogy a forma, a viselkedés szempontjának érvényesítése során a leírásban általában jelentés-osztályok keletkeznek, a formával bíró nyelvi jelek szinte „önként” rendeződnek a jelentés tekintetében is. Pl. ANTAL LÁSZLÓ „A formális nyelvi elemzés” című könyvében megállapítja: „...két morfémaszegmentum akkor tekinthető ugyanazon morféma

alternánsának, ha e két szegmentum egymással szemben kizáró helyzetű, s a távolabbi környezetekkel, a megnyilatkozásokkal mint egészekkel szemben egyformán viselkedik.” (117)

Ilyen értelemben egyrészt pl. „A kutyának enni adtam” és „A kecskének enni adtam” megnyilatkozásokban a *-nak* és a *-nek* morfémaszegmentumok, másrészt „A kutyától ijedt meg” és „A kecskétől ijedt meg” megnyilatkozásokban a *-tól* és a *-től* morfémaszegmentumok két különböző morfémanak (*-NEK*, *-TŐL*) alternánsai. Ez az értelmezés tipikusan „bihéviórista”, formális, hiszen előre, eleve nem kell tudni, sejteni (intuitíve!) semmit az éppen tanulmányozott nyelvi jelenségről. És mégis: a viselkedésvizsgálat eredménye az előbbi esetben pontosan ugyanaz, amelyhez a jelentés alapján is eljuthatunk! Maga ANTAL írja egyébként az előbbieket folytatásaként: „Végső fokon a *-nak* és a *-nek* egyező viselkedésének egyfelől, s a *-tól* és a *-től* egyező viselkedésének másfelől az az oka, hogy a *-nak* jelentése a *-nek*-ével, a *-tól* jelentése a *-től*-ével egyezik meg.” Természetesen éppen az egyoldalú, és ily módon egyoldalú formális szempont „tárgyilag” érvényesítése az oka annak, hogy néhány, a jelentéssel kapcsolatos probléma azonnal fölmerül.

Nem eléggé tisztázott pl.: hogyan lehetséges az, hogy különböző morféma alternánsai azonos távolabbi környezetben is megjelenhetnek — „Az apám barátjához mentem”, „Az apám barátjáért mentem” — sőt, egymást kizáró helyzetben is lehetnek — „Az apám barátjához mentem”, „Az apám nénjéért mentem” — noha ez utóbbi esetben nem ugyanazon morféma alternánsait figyelhetjük meg. A zavart itt persze az okozza, hogy az *-ÉRT* morfémanak nincsenek különböző hangalakú alternánsai, ezért „A barátjáért megy”, „Lisztért megy”, „Földért megy” megnyilatkozásokból elvonható *-ért₁*, *-ért₂*, *-ért₃* szegmentumok alternáns mivolta — bár ugyanúgy „viselkednek”, mint pl. a *-HEZ* morféma *-hoz*, *-hez*, *-höz* változatai, és a példánk elején idézett definíciónak is megfelelnek — homályban marad.

2. Ebből a lényegre egyszerűsített összevetésből is látható, hogy a kétféle módszer a jelentést egyaránt figyelembe veszi, hiszen legalább annyi problémát jelent alkalmazása, mint kiküszöbölése a nyelvreírásból. Kézenfekvő — és csábító — megoldásnak látszhat ezért a két felfogás „erényeinek” rugalmas összehangolása, „hibáinak” kiküszöbölése egy komplex koncepció keretében.

Véleményem szerint ilyen értelmű kísérletnek tekinthető a magyar mondattanban újabban néhány tanulmány (pl. TOMPA JÓZSEF, „s néked én te vagyok”, MNy. LIX, 322), KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. LXXXVIII. 158—168; vö. ezekre nézve BODNÁR, ASzeg 1964, 1965), közöttük legújabban ELEKFI LÁSZLÓNAK „A predikatív viszony” című cikke (Nyr. 1966. 62—73). Erre az alábbiakban részletesebben térek ki, főleg az azonosító mondatokkal kapcsolatban, mivel ez minden mondattani koncepció kulcskérdése.

ELEKFI szerint a nyelvi (nyelvtani) elemzés eszközei közül az első: „Alak és jelentés szerint közvetlenül felismerhető szófaj sajátosságok.” (62) Vizsgálatait a következő példákon végzi: a) *A madár száll.* — b) *Ő utazik.* — c) *A holló fekete.* — d) *Ő becsületes.* — e) *Utazni jó.* — f) *Ez három.* — g) *Az alma gyümölcs.* — h) *Ez a gyümölcs alma.* — i) *Fischer a bajnok.* — j) *A csend a halál.* Problémát az első szempont alapján történő elemzésnél nem talál a szerző az a)–f) mondatokban, a szófajoknak „rákérdezéssel” eldöntött különbsége eleve meghatározza a predikatív viszony irányát. „De teljesen használhatatlan ez az elemzési mód a g)–j) esetekben, ahol mindkét tag az alany kérdésére felel.” (63) Tehát a szófaji elemzés a két főnevet

(*Az alma gyümölcs, Ez a gyümölcs alma*) tartalmazó minősítő és a két főnevet (*Fischer a bajnok, A csend a halál*) tartalmazó azonosító szerkezetű mondat mondat-tani viszonyainak értelmezésében egyaránt csődöt mond!

A nyelvtani elemzés második módja: „...a szerkezet tartalmi (jelentésbeli) elemzése” alapján ELEKFI szerint az i)–j) példák csak így transzformálhatók: *A Fischer nevű sakkozó a bajnoki győzelmet érte el, A csend a halált jelenti*. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben a formális-jelentéses elemzés értelme: átalakítani a predikatív viszonyt alkotó szerkezetet úgy, hogy az eredmény (ELEKFI szerint): „...az egyik (tag) mindenképpen alany alakú marad, a másik átalakítható tárggyá, határozóvá, vagy pedig képzéssel igévé, melléknévvé.” (63) Szerintem (*mivel alany alakú szó nincs, hanem csak nominatívuszi alakú, s mivel a tárgy és a határozó szintaktikai, az ige és a melléknév szó(faj)tani fogalmak*): az egyik mindenképpen megmarad 0 raggal, nominatívuszi formában, önálló szóként vagy szintagma-alaptagként alanynak, a másik pedig átalakul valamilyen raggal ellátott determinánsává az állítmányi szerepű szintagmának. Azonban a két szerkezetet átalakíthatjuk így is: *A bajnok a Fischer névre hallgat (Fischernek neveztetik), A halál a csendet jelenti* — ami annak a jele, hogy ez az eljárás a valóban azonosító szerkezetek elemzésében szintén használhatatlan!

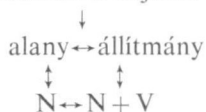
A nyelvtani elemzés harmadik szempontja: „...a szerkezeti átalakítás úgy, hogy a predikatív szószerkezet két eleme és a köztük levő viszony tartalma megmaradjon.” (63) Ebben az értelemben ELEKFI szerint a következő változatok vannak: *Fischert a bajnoknak tudom, A csendet a halálnak érzi*. Szerintem itt a formális-jelentéses elemzés értelme: átalakítani a predikatív viszonyt alkotó szerkezet mindkét tagját úgy, hogy az „eredetileg” alanyi szerepű nominatívuszi névszó tárgyi, az „eredetileg” állítmányi szerepű nominatívuszi névszó állandó határozói determináns legyen a *lát, néz, tud, érez* stb. (?) igékkel mint alaptagokkal alkotott — valamely másik mondat! — állítmányi szerepű szintagmájában. Azonban ezek a változatok is vannak: *A bajnokot Fischernek látom (nézem), A halált a csendnek érzi*. Pl. tudom, hogy valaki megnyerte az amerikai sakkbajnokságot, de nem tudom, hogy ki, látom, hogy a bajnoki emelvényen áll valaki, de ilyen messziről nem tudom eldönteni, hogy kinek nézzem, ki az: Fischer, Reshevsky, Byrne — avagy más? A második mondat értelmezése — az éppen adott valóság helyzetben! — hasonló módon lehetséges.

3. Végső következtetés: a nyelvtani elemzés (ELEKFI által értelmezett) három fő szempontja alapján azonosító mondatok vizsgálata nem lehetséges. Körülbelül ugyanezt próbáltam bizonyítani két cikkemben (ASzeg 1964, 1965) a logikai-szemantikai szempont (szűkebb körű, tágabb körű fogalom) mechanikus, egyoldalú alkalmazásával kapcsolatban. Úgy látszik, nemcsak a predikatív szerkezet tagjainak egyedi jelentésanalízise, hanem a szerkezet transzformációi sem alkalmasak arra, hogy segítségükkel — azonosító mondatban — a jelentéstől a mondat-tani funkcióig eljussunk. Felfogásom szerint — amelyet ELEKFI csupán abból a szempontból értékel, mennyiben hasonlít más szerzőkéhez (i. h. 73) — ez természetes, hiszen ahhoz, hogy azonosító szerkezeteket vizsgálhasunk, először el kell döntenünk annak a konkrét mondatnak a külső valósága (beszédhelyzet, szövegösszefüggés) alapján, amelyből a szerkezetet elvontuk: azonosító vagy minősítő mondat-e, azután pedig a külső és a belső valóság (szavak, szószerkezetek) ismeretében meg kell állapítanunk az alany-állítmányi viszonyítás (valamiről valamit állítok) irányát.

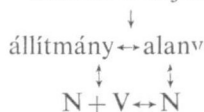
Ilyen értelemben a „Fischer a bajnok” szerkezet lehet *minősítő* is — ha a „Fischer a bajnok” mondat, amelyből a szerkezetet elvontuk, *minősítő*,s így a „Hányadik Fischer?” kérdő mondatra adott válaszmondatban („Fischer a bajnok”) és a „Ki a bajnok?” kérdő mondatra adott válaszmondatban („Fischer a bajnok”) egyaránt a „Fischer” az alany, és az „a bajnok” az állítmány. De lehet a „Fischer a bajnok” szerkezet *azonosító* is — ha a „Fischer a bajnok” mondat (amelyből a szerkezetet elvontuk) két tagja egyaránt valóságos, egyedi dolgot (személyt) jelöl. Ezt az adott mondat külső valóságából tudhatjuk meg a fentebb vázolt módon. Ugyancsak a beszédhelyzetből és a szövegösszefüggésből tudhatjuk meg azt is, hogy az aktuális mondatban mi az alany és az állítmány. Ha a „Ki (melyik) Fischer? kérdő mondatra adott válaszmondat: „Fischer a bajnok”, akkor ebben a mondatban a „Fischer” az alany, és az „a bajnok” az állítmány, ha pedig a „Ki (melyik) a bajnok?” kérdő mondatra adott válaszmondat: „Fischer a bajnok”, akkor ebben a másik mondatban az „a bajnok” az alany, és a „Fischer” az állítmány. Két azonosító mondat van tehát, amelyből két szerkezet vonható el a különös (az adott mondatban megvalósuló) alany-állítmányi mondatfunkciónak, a „valamiről valamit állítok” funkciójának általános alapjaként. Ez a két szerkezet éppúgy különbözik egymástól a jelentés, mint a két mondat a mondatfunkciók tekintetében!

Ábrázolva:

1. Fischer a bajnok.

Fischer a bajnok.

A szimbólumok (N = nominatívuszi névszó, V = személyragos ige, zérus fokon) a mondat szintaktikai (jelentés) struktúráját jelzik. Nyelvtanainkban ezt predikatív szó szerkezetnek szokás nevezni, ami azonban megtévesztő lehet, mert predikatív viszonyon alany-állítmányi funkciót értünk. (Vö. KLEMM, A mondattan mivolta, MNy. LII. 406).

4. Van tehát a mondatnak jelentése, ez a jelentés azonban nem a mondaton kívül létezik, hanem a mondaton belül, az alany-állítmányi viszonytal egységben. Nyilvánvaló ezért, hogy valamely mondat jelentését csak magából a mondatból fejthetjük meg, éppen ennek az egységnek a megbontása, analízise útján.

Azonban ELEKFI — mint láthattuk — különböző mondat szerkezeteket vet egybe, hasonlít össze, tekint párhuzamosoknak azon az alapon, hogy azok a mondatok, amelyekben a szerkezetek előfordulnak, nagyjából ugyanazt a tudattartalmat, gondolatot fejezik ki. Tévedés azonban a gondolatot a mondat jelentésének tekinteni, mert *a mondat nem tartalmazza, hanem kifejezi a gondolatot*. Ugyanazt a gondolatot közölhetjük pl. ezzel a két mondatl: *A csend a halál — A csend a halált jelenti* — de a két mondatból elvonható különböző szintagmák különböző jelentésűek! Az elsőben két nominatívuszi főnév (és az egyikhez tartozó, zérus fokon levő személyragos létige), a másodikban egy nominatívuszi főnév és egy -t ragos determinánsú, személyragos igei alaptagú szintagma predikatív

viszonyában fejeződik ki a szintaktikai (szerkezeti) jelentés. A mondat jelentése tehát a gondolat kifejezésének a tartalma, a mondat alany-állítmányi viszonya pedig a gondolat kifejezésének a formája. *A mondat szerkezetét alkotó predikatív szintagma a gondolat kifejezésének az eszköze, a „valamit valamiről állítok” predikatív funkciós viszony pedig a gondolat kifejezésének a módja.*

Ezen „általános nyelvészeti” megfontolások alapján tartom én természetesnek, hogy ELEKFI, vizsgálati módszerét a mondathangsúly és az *-e* kérdőszócska szempontjával tovább kombinálva sem mutat ki egyértelműen alanyt és állítmányt azonosító mondatokból. Ennek a ténynek — szerintem — szakmai-szemléleti oka van: sem ELEKFI, sem az általa tanulmányozott nézetek szerzői nem látnak elvi különbséget gondolatközlő mondat és szerkezet között.

Ennek a szintaktikai szemléletnek jellemzője a mondat *parole* jellegének, „szubjektív” mivoltának szándékos vagy öntudatlan figyelmen kívül hagyása. Ha a módszer ilyen értelmű objektivitása a nyelveírás elvi megalapozottságából következik, akkor ez nyilván azért van így, mert a nyelvi jel *parole* jellegén (többnyire F. SAUSSURE zseniális ötletének, a *langue-parole* kettősségnek felületes értelmezése nyomán!) valamiféle esetleges-egyéni, a nyelvész számára megközelíthetetlen, lényegtelen sajátosságokat szokás érteni, s az ilyenek vizsgálatát a *parole* nyelvészet körébe utalni (pl. a prepalatális *š* postalveoláris ejtése a hangtan, az absztrakt idiómák alkalmi, stilisztikai értékű használata — pl. „dugába dől” → „saját dugájába dől” — a szintakszis területén). Ha azonban a nyelvi törvényszerűségeket a konkrét mondatok lényegének tekintjük, és ezeket megfogalmazni csak a valóságos, az éppen funkcionáló nyelvi jelek elemzése útján vagyunk képesek, akkor nyilvánvaló, hogy *parole* tényként kell értékelnünk minden olyan megvalósulás-mozzanatot, „esetlegességet”, amely valamilyen törvényszerű-lényeg realizálódásának tekinthető. Így a *parole* úgy mutatkozik meg, mint a *langue* társadalmi-egyedi oldala, a *langue* úgy mutatkozik meg, mint a *parole* társadalmi-lényegi oldala, a kettőnek az egysége pedig a különös-általános szintézisaként a valóságos mondatban szemlélhető.

Ebből pedig az következik, hogy minden deduktív mondatvizsgálat eleve sikertelenségre van ítélve, mert a már megtalált (?) társadalmi-lényeghez utólag, valóban szubjektív reflexiók segítségével próbálja megkeresni a társadalmi-egyedi sajátosságokat, a konkrét nyelvi viselkedésformákat. A nyelvi jelek azonban másképpen viselkednek a nyelvész íróasztalán, mint „saját” közegükben, a nyelvi valóságban. A nyelv valóságában, a mondatban a nyelvi jelek formális-tartalmi (jelentéstani) sajátosságai és az alany-állítmányi (mondattani) funkciók pillanatnyi harmóniában tételezik fel egymást. A predikatív szintagma jelentése tehát közvetlenül függ az éppen abban a mondatban adott irányú predikatív funkciós viszonytól — ezt a jelentést meghatározni más, „hasonló” viselkedésű, de éppúgy saját mondatfunkcióitól függő predikatív szintagmákkal összevetésben: reménytelen vállalkozásnak látszik. Megoldásként kínálkozik viszont továbbra is a mondatnak — kiváltképpen az azonosító mondatnak — mint a jelentés és mondatfunkció egységének az elemzése.

SPRACHLICHES VERHALTEN — GRAMMATISCHE BEDEUTUNG

Von

F. BODNÁR

Der Verfasser kritisiert eine, neuerdings in der ungarischen Fachliteratur ziemlich verbreitete Methode der syntaktischen Analyse der Satzstruktur, wonach die aus wesensverschiedenen Sätzen abstrahierten Strukturen vergleichbar seien, ohne Rücksicht auf das Subjekt und Prädikat eines gegebenen Satzes. Auf Grund seiner Konzeption weist der Verfasser nach, dass die Bedeutung einer Satzstruktur und die syntaktischen Gesetzmässigkeiten ihres „Verhaltens“ in allen individuellen Sätzen — in einer Einheit mit der Beziehung zwischen Subjekt und Prädikat entstehen. Diese Auffassung begründet sich auf die folgende These der allgemeinen Sprachwissenschaft: ein Satz ist nicht identisch mit seiner eigenen Struktur.

NYELVJÁRÁSI SZÖVEGEK CIKOLASZIGETRŐL

OCSÁK MIKLÓS

Nyelvjárásgyűjtéssel azóta foglalkozom, amióta felvettek a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára. Szakdolgozatomat is Cikolasziget nyelvjárásból készítem. Cikolasziget Szigetköz északnyugati részén található kisközség. Magam is ismerem és beszélem a falum nyelvjárást, és ez megkönnyíti munkámat. Az itt közölt szövegek csak töredékét alkotják a rendelkezésemre álló anyagnak, melynek tájszóiból szeretnék egy kis szójegyzéket készíteni.

1.

Krokodiltó

Valamikor — ha nem izzót igaz, de úgy mesélik — Bárán, ez vót itten egy nagy birtoknak a bírlője. Esz hasznát a közbirtokossági vadászterületét. Éreföl, hogy a vadakat senni né zavarja a zerdőbe, egy krokodil kerűt be a tóba, ahun valamikor duna ('víz') vót. Áraföl, hogy a népet megírmisszik, eszt híresztették. A gyerekekét nem engették a Dunára fürünni, hátho ékapkoggya a gyerekekét. Nagy vadásztársaság gyűtt össze, hogy emennek, osztán agyonlövök a krokodilt. Persze nagy fölfegyverkezissé mentek a tóba ladikká egy bekötő csatornán, amit Csákcicsatornának hínak. Persze ahogy mentek egy naccsorda szarvas kerűt elejbéjük. A ladikká ahogy mentek, a ladigbú lövődöszték a szarvasokat. Amikor a szarvasok osztán — a többi éfutott — amit elejtettek nem mertek odamenni, mer fitek a krokodilt. Mégiscsak bátorságot kaptak, csak kíváncsijak vótak, hoty hány darab szarvas esett é. De nem tutták hovatenni, mer teli vótak a ladikok. Akkor egyöttek haza, összeszettika faluba a bátor emberékét. Akkor ementek mék két csónagba, hogy éhozzák a szarvasokot, nomég a krokodilt is elő köll kerítennyi. Debizon a krokodilt nem taláták sehun. Akkora egyik álitotta, hogy itt kó neki lennyi, a másik aszt monta, hoty talán nincs is, a harmadik aszt, hogy lehet, hogy más helet keresett, emenekút. És mivel hogy nem taláták a krokodilt, megbátorútak iobban, osztán kesztek mennyi vadásznai a zerdőbe. Szarvas sok vót, hetvennyócvanas csordák, őzek is, még rókák.

Elmondta: Takács Károly 57 éves, 1966. I. 25.

2.

Tüzesember

Ėkezgyük eszt a Cvĕkviktorhistóriáját. Odavótam én a kocsmábŕ ěccĕr este kilencszázshúzbá. Osztán gyüttem hazafelé. Paprítĕn ĕvesztĕttem a szíp fapipámŕt.

— Tudod hun van a Paprít?

— Tudom.

Na azon gyüttem köröszttű, osztán ĕveszett a pipa. Ėfogyott ĕty skatula gyufám, de nĕm talátŕm mĕg a pipát. Osztán hazagyüttem lámpáér, mer sajnátŕm a pipámŕt. Lámpáná sĕ talátŕm mĕg, úgyĕveszettá úton. Há mĕgyĕk hazafelé, mĕkcsóválom (a lámpát) így. Naty kerekĕt csinátŕm belüle. Jáccottam vele a zuton. Ėn nĕm tuttam, hogy a Cvĕk Viktor nálunk vót, osztán mĕnt haza mĕglátŕtŕ, hogy én a lámpávú jáccok. Há úgy mĕgijett, hogy egisz hazájik szalatt. Aszitte, hoty tüzesembĕr. Hajénaszt tuttam vóna, hogy minálunk járt, mĕkfuttattam vóna márjátŕlŕnű. Utánŕfutottam vóna.

Másnap röggĕ ágyŕn, kérdijám, hoty hun vótá tĕnnap este. Mondom neki: kocsmábŕ. Hogy nĕm látŕm a tüzesembĕrt, hogy gyüttem haza? Nagyokat ugrát a levegőbe aszmongya. Úgy mĕgijett, hoty hazájik szalatt. Ijettibe bedúta istáló-ajtŕnn. Há mondom: Te bolond iszĕn én vótam az este. Osztán mesĕtem neki. Nĕm hitte el az istenĕr sĕ, hogy én vótam. Hogy az valódi tüzesembĕr vót, mer ugrát a levegőbe.

Elmondta: Jankó Viktor 76 ĕves, 1966. I. 28.

3.

A kecske ĕs a boszorkány

Ėccĕr hun vót, hunnĕm vót, óperenciás tengĕrĕnis túlvót. Ílt ĕgy boszorkán ĕty hĕtytetŕn. Vót neki ĕty kecskéje. A kecske mĕgĕtte a boszorkán ebíggŕit. Mĕg-verte a boszorkána kecskĕt. Ėharagudott rá a kecske, othatta. Vígű a kecske ĕmĕnt, de a boszorkán utánŕ vót mindĕhun. Sĕhun helbe nĕm akatt a kecske. No osztán ĕggy alkalommā este lĕtt, a kecske azon aggódott, hun fog most mĕkhányi. A boszorkány is ĕmĕnt haza alunnyi, osztán a kecske bebújott ĕgy rókaligbá. Röggĕ a boszorkán má odatalát korán. A kecske bentvót a rókaligbá mĕg. Híta kija kecskĕt. Osztán kijált a kecske: Nĕm mĕgyĕk ki! Akkorra ĕsszesereglĕtt sok álot oda, mera boszorkán nagy ricsajt csinát a lik szájáná. Beszól a róka a kecskének: Ki van a házŕmbá? Osztán kecske kikijabát: Ėn vagyok én, félŕg nyúzott kecske, böki böki szarvámŕ, maj mĕgruglak lábŕmmā. Nĕm mert sĕnki bemĕnnŕi a ligbá. Mĕnt a tŕskĕzdsiznŕ. Boszorkán mĕg akarta fogannyi. Aszmonta a tŕskĕzdsiznŕ, hogy ũcsak jó pízĕr mĕgy be. Boszorkán mĕgigĕrt mindĕnt a sŕndisznŕnak. Ėsszehúszta magát a tŕskĕzdsiznŕ, begurút. No akkor a kecske mĕgijett, mer mĕgbökte. Kiugrott a ligbű. Boszorkány elkapta a kecskĕt, boszorkánt a farkas, farkast a medve, mevĕta oroslány, a kecske ĕszabadút, a boszorkányt ĕsszetĕptika álotŕt.

Elmondta: Jankó Viktor 76 ĕves, 1966. I. 28.

4.

Botlófás rít

Valamikor egy igen hatalmas botlófa¹ vót itt. Ęty fűszfaszobrot² leástok, az megilett, abbú keletkezött az a botlófa. Annak a botlófának a közepe üres lett, oszt abba tanyázott ěty hatalmas kígyó. Termíszetēs aszt sēnki nēm tutta mēgmondanyi, hogy az a kígyó mījen fajta vót, oszt kissebb borjúkat pusztított el. Elmondta: Takács Károly 57 éves, 1966. I. 25.

MUNDARTLICHE TEXTE AUS CIKOLASZIGET

Von

M. OCSÁK

Der Verfasser veröffentlicht hier Texte aus Cikolasziget. Cikolasziget befindet sich auf dem nordwestlichen Teil von Szigetköz (Westungarn). Die Arbeit des Verfassers war dadurch erleichtert, dass er die Mundart von Cikolasziget auch selbst beherrscht.

¹ botlófa: 'olyan fa, amelynek 2—3 évenként levágják, lebontolják minden ágát'. Általában fűz, de lehet egyéb fa is. Vö. NySz. I. 302. l.

² fűszfaszobor; fűszfaszobor: 'oszlop, karó, bot'.

ISMERTETÉSEK

Björn Collinder: Introduktion till de uraliska språken

Stockholm 1962. Natur och Kultur — 219 l.

Minden finnugor nyelvész ismeri és nagy haszonnal forgatja COLLINDER professzor össze-foglaló munkáit: *Fenno-Ugric Vocabulary* 1955, *Survey of the Uralic Languages* 1957, *Comparative Grammar of the Uralic Languages* 1960. Most ismertetendő könyve szintén összefoglaló mű: a művelt svéd nagyközönség számára írta, s etimológiai szótárának, valamint összehasonlító nyelvtanának fontosabb részeit nyújtja benne. Az *Introduktion* mégsem tekinthető a *Fenno-Ugric Vocabulary* és a *Comparativ Grammar* kivonatának, mert nem egy esetben a szerző módosította korábbi álláspontját a legújabb szakirodalom alapján.

A „Bevezetés” (Inledning 11—45 l.) ismerteti az egyes uráli népek lélekszámát, történetét, elnevezéseik magyarázatát, nyelvük nyelvjárási tagozódását. Tárgyalja az indoeurópai, az altaji és a jukagir rokonság problémáját, és áttekinti röviden a finnugor nyelvészeti kutatások történetét.

A következő fejezet címe „Az uráli nyelvek szerkezete” [*De uraliska språkens byggnad* (struktur) 47—102 l.]. Szeretném kiemelni, hogy a fokváltakozás problémáját itt sokkal részletesebben vizsgálja, mint a *Comparativ Grammar*-ban. Ott csak leírta az egyes uráli nyelvekben jelentkező fokváltakozást, s a váltakozás eredetéről csak ennyit jegyzett meg: „It is an open question whether the Fennic (Lappish) and Samoyed alternations are inherited from PU, or have come about separately in the same prosodic conditions”.

A lapp fokváltakozásról az a véleménye, hogy az őslappban valószínűleg már megvolt. A déli lappban ugyan nincsen, de föltehető, hogy az Ume folyótól délre elhelyezkedő nyelvjárásokban nem az őslapp állapot őrződött meg. Az Ume folyótól közvetlenül északra levő nyelvjárások fokváltakozására alapozza ezt a nézetét. Ha ugyanis az lenne a helyzet, hogy a fokváltakozás északról haladt volna dél felé, de az Ume folyónál elakadt volna, akkor ma e folyótól északra olyan szavakban kellene fokváltakozást találni, amelyekben a váltakozás elterjedésének a legkedvezőbb föltételei voltak meg. A *vârâ ~ vârâst* stb. alternáció egy olyan tendencia hatására jött létre, amely a főhangsúlyos szótag utáni intervokális helyzetben levő mássalhangzót megnyújtotta. Rövid magánhangzó után ennek a tendenciának erősebbnek kellett lennie, mint hosszú vokális után. Az Ume-től északra viszont hosszú első szótagbeli magánhangzó után van fokváltakozás, rövid után nincs. Magát a problémát, a fokváltakozás keletkezésének kérdését továbbra is nyitnak tartja.

A harmadik rész az „Etimológiai hangtan” (*Etymologisk ljudlära* 103—132 l.). Ez a szakasz sokkal rövidebb, mint a *Comparativ Grammar* megfelelő fejezete, de van egy előnyös tulajdonsága is a korábbi művel szemben: szemléletes táblázatok mutatják be az egyes alapnyelvi hangok megfeleléseit az uráli nyelvekben. Figyelmet érdemel, hogy a magánhangzó-quantitás kérdésében COLLINDER nézete megváltozott. Angol nyelvű könyvében még *oo, õõ, uu, ee* hangokat tételezett fel kérdőjel nélkül, most már csak *oo, õõ* és *ee* esetleges meglétére gondol. Lehetségesnek tartja, hogy az alapnyelvben nem kvantitativ, hanem kvalitativ ellentét volt a magánhangzók nál.

Ezután az „Etimológiai alaktan” (*Etymologisk formlära* 133—172 l.), az „Etimológiák” (*Etymologier* 173—185 l.) és a „Bibliográfia” (*Bibliografi* 191—219 l.) következik. Ezek a részek lényegében egyeznek a *Comparativ Grammar* megfelelő fejezeteivel, ezért nem térek ki részletesebben ismertetésükre.

Mindent egybevetve el lehet mondani, hogy ez a rendkívül gazdag tartalmú s ugyanakkor könnyen áttekinthető, izléses könyv méltán számíthat a svédül tudó közönség érdeklődésére.

MIKOLA TIBOR

Bo Wickman: Svensk—ungersk ordbok

Stockholm 1965. VIII+327 l. — Ungerska

Institutet vid Stockholms Universitet

Amikor tavaly a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson találkoztam Wickman professzorral, kissé meglepődve tapasztaltam, hogy az uppsalai egyetem finnugor tanszékének vezetője milyen kitűnően beszéli nyelvünket. Akkor még nem gondoltam, hogy nemsokára kezembe vehetem „Svensk—ungersk ordbok”-ját, az első svéd—magyar szótárat.

A szótár megjelenéséből arra következtethetünk, hogy Svédországban van érdeklődés a magyar nyelv iránt. Saját tapasztalataim alapján elmondhatom, hogy ez az érdeklődés kölcsönös. Egyetemi hallgató koromban Budapesten mindig többedmagammal látogattam Lakó professzor svéd nyelvóráit, majd később, amikor Szegeden én hirdtettem időnként svéd nyelvet, minden alkalommal több jelentkező akadt óráimra. Meggyőződése, hogy Bo Wickman szótára mind Svédországban, mind Magyarországon régóta érezhető hiányt pótol és kedvező fogadtatásra talál. Azt hiszem, szükség lenne egy magyar—svéd szótára is, remélhetőleg idővel az is elkészül valahol.

A szótár felépítése a szokásos. A főneveknél megadja a végartikulust és a többes szám jelét, az igéknél közli a múlt időt és a supinumot. Az I. konjugációhoz tartozó igéknek csak a főnévi igeneve van föltüntetve, de ez nem okozhat félreértéseket. A kiejtést sajnos nem jelöli. A szavak jelentését sok esetben egy-egy svéd szinonimával világítja meg, pl. *lathund, -en, -ar 1 (latmask) lusta ember, 2 (hjälpreda för räkning) számolókönyv*. A szűkre szabott terjedelemezhez képest gazdag és jól összeválogatott frazeológiai anyagot tartalmaz a szótár. A vonzatokat svédül is, magyarul is megtaláljuk.

Hiányolni lehetne, hogy a szavak stílusértéke sokszor nincs megadva. Én a magam részéről ezzel az eljárással egyetértek: ha valamely familiáris jellegű svéd szó például egy hasonló értékű magyar szóval van fordítva, fölösleges még külön is kitenni a *fam.* jelzést. Így a *flax* értelmezéséből (*mázli*) világos, hogy a svéd szó melyik stílusrétegbe tartozik. Vannak azonban olyan esetek is, amikor nem lehet megfelelő hangulatú magyar fordítást találni. Ilyenkor jobb lenne utalni az eltérő stílusértékre, pl. *mumsa på ngt = (élvezettel) rág vmit*. A svéd kifejezés familiáris, a magyar nem.

A magyar értelmezés kevés kivételtől eltekintve hű fordítása a svéd szavaknak, kifejezéseknek. A következő esetekben azonban talán nem a legszerencsésebb a megoldás: *boställe = hivatalos lakás*, szerintem *szolgálati (hivatali) lakás* | *bräde: slå ngn ur brädet = kiszorít vkit, sz. kiüt a nyeregéből* | *centner = mázsa, sz. fél mázsa* | *delägare: passiv delägare = csendes társ, helyesen: csendestárs*, itt éppen az egybeírás jelzi, hogy a kifejezés átvitt értelmű | *depesch = hivatalos átírat, sz. távirat* | *fingervisning = újjmutatás, sz. útmutatás, útbaigazítás* | *friskbetyg = orvosi bizonyítvány, sz. egészségi bizonyítvány*. Az orvosi igazolvány általában azt igazolja, hogy valaki beteg volt, a *friskbetyg*, tudomásom szerint, azt tanúsítja, hogy valaki nem beteg. | *förborgad = titokban rejtett, sz. titkos, rejtett*. A kettő együtt pleonazmusnak hat. | *förilig: ~ vind = ellenszél, sz. hátszél, kedvező szél*, bár WICKMAN svédül is *motvind*-del magyarázza | *gnet = sörke, tetűtojás, sz. serke* | *grammofon = gramofon*. Ma már lemezjátszó-t szoktunk mondani. | *gris: köpa grisen i säcken = zsákban macskát vesz, sz. zsákbamacskát vesz* | *grobian = bugris, goromba, pokróc, modortalan fráter, faragatlan ember*: Én csak a *faragatlan ember*-t hagynám meg, mert úgy tudom, a svéd szó nem durva stílusértékű. A *goromba* és a *pokróc* értelmezés így nem helyénvaló, mert ez a két szó csak a *goromba*, *mint a pokróc* kifejezésben szokott ilyen értelemben állni. | *hugg: det är hugget som stucket = mindegy*. A svéd szólást vissza lehetett volna adni magyar szólással is, pl. *egyremegy, egykutya stb.* | *huvudbonad = főveg*. A *föveg* szó ma már elavult. Jobb lenne *fejrevalót*-t mondani. | *hyresbidrag = lakbérpótlék, sz. lakáspénz*. A *lakbérpótlék*-ot ugyanis Magyarországon a bérlő fizeti az államnak, ha túl nagy a lakása. A *hyresbidrag*-ot viszont, én úgy tudom, a bérlő kapja, hogy fizetni tudja a lakbért. | *hösta in = berak, sz. betakarít, behord (termést)* | *kolportage = könyvházalás, kolportázs, sz. könyvvel való házalás* | *krokant = kürtös kalács, sz. kürtöskalács* | *kulstötare = súlydobó, súlylökő*. Csak *súlylökő*-t szoktak mondani. | *luns = tuskó, tönk, sz. fajankó* | *naturalisera = honosít, naturalizál*. A második értelmezés nem használatos. | *näshörning = orrszarvas, sz. orrszarvú* | *plunta = flaskó, kulacs, zsebüveg*. A *zsebüveg* furcsán hangzik. *Butykos*-t lehetne írni a helyébe. | *poliskontor = rendőrszoba, sz. rendőrőrs* | *prisge = elad, sz. kiszolgált* | *punkt: tala till punkt = kibeszél, sz. kibeszéli magát* | *rostbiff = angolsült, roszbőf, sz. roastbeef* | *schablon = sablón, sz. sablon* | *sikt: på kort sikt = rövid lejáratra, rövid időre nézve, sz. rövid lejáratra, rövid időre* | *skäppa: ställa sitt ljus under en skäppa = véka alá rejtí világosságát*. A magyarban ez a szólás véka alá rejtí a tudását alakban járja. | *sluddra = hadar, sz. hebeg, dadog* | *såväl A som B = úgy A mint B, sz. mind A, mind B* | *sämsk-skinn = zergebőr, sz. írha* | *trångbröstad = szűklátókörű*. Magyarul is mondhatunk *szűkkeblűt* |

tungrot = nyelvgyök, sz. nyelvgyökér | **uppbåd** = behívott sereg, sz. behívott korosztály(ok) | **utgrunda** = kieszél, kifundál, kiagyal, sz. kiderít | **vanmakt** = tehetetlenség, sz. ájulás, tehetetlenség | **ök** = gebe, ló, sz. igásló, igavonó állat.

Ha tekintetbe vesszük, hogy Bo WICKMAN úttörő jellegű munkát végzett, s hogy a fõnti megjegyzések nagy része csak árnyaltai véleménykülönbségen alapul, szótárát nagyon értékes teljesítménynek kell tartanunk. Ez a szótár jó szolgálatot fog tenni Magyarországon mindazoknak, akik a gazdag svéd kultúra iránt érdeklõdnek, s a finnugor nyelvészeknek is hasznos munkaeszköze lesz, hiszen köztudomás szerint Svédországban a finnugor nyelvészet nagyon magas színvonalon áll, s többször szükségessé válik számunkra svéd nyelvû szakirodalom olvasása is.

MIKOLA TIBOR

James G. Frazer: Az Aranyág

Budapest, 1965. 440 l. — Fordította: Bodrogi Tibor és Bónis György.

Válogatta és a bevezetést írta: Bodrogi Tibor

Ismeretünk mottójaként csatlakozunk E. LEACH kritikai, de alapjában elismerõ véleményéhez, hogy ti. J. G. FRAZER mûveinek nagy sikerét az emberi természetre vonatkozó nagyvonalú általánosítások biztosítják. (Vö. Valóság, 1966. 3. 124.) *Az Aranyág* c. könyv magyar fordításban elõször jelent meg, mégpedig azzal a céllal, hogy a nagyhatású vallástörténész, etnológus és folklór-ista fõ mûvének (13 kötetre bõvült corpus) jellemzõ fejezeteit megismertesse a hazai érdeklõdõkkel. A reprezentatív kiadvány több mint ötven fejezetben példázza, hogy miképpen fogja át a szerzõ az emberiség gyermekkorának történetét. Univerzális méretû törekvését a gondolkodás õsi és elementáris módon érvényesülõ mágikus rítus- és mitológiai anyag rendszerezésével éri el. Az eredeti mû alcíme (*A Study in Magic and Religion*) elárulja, hogy a szerzõ a mágia és a vallás kapcsolatának megértésén fáradozik, s természetesen a mágiát fogja fel elõzménynek. Évezredek monda-, hiedelem- és babonaszövevényén vágott ösvényeket az emberi szellem elõtörténetének megértéséhez. Az antik és az európai népek, a nyomavesszett törzsek és nációk, az élõ 'primitívek' hagyatéka a hatalmas intellektus és a mély humanizmus egyesülésében szintetizálódik, s válik a 'vadember' lenyûgözõ biográfiájává. A mágikus cselekmények, a szellemek és istenek végeláthatatlan processzusban merülnek fel az õsi múltból, s akarva-akaratlan is megbabonáz bennünket fajunk gyermekkorának õszinte vallomása. Az ellentmondásoktól hemzsgõ praktikák, téves elképzelések, a fiktív szellem-lények történelmi enciklopédiává emelése az evolúcionista látású, szintézisre törekvõ FRAZER érdeme, aki a 19. századi pozitívista irányú kutatások legjobb hagyományait ötvözte munkájába. A nyugtalan kutatószellem, a tudományos ítélesterõs és a jelenségek mögött az embert keresõ szenvedély avatta õt kedvelt historikussá, vagy stílusosabban szólva a mágia mindentudójává.

Az efféle alcímek, mint *Az Erdõ Királya, Mágikus uralom a nap fölött, A fák imádása, Az istenkirály megölése, Az isten megevése az aztékoknál, Az emberi bûnbak az ókori Rómában, Európa tûzünnepei* és így tovább (közel száz alcímet tartalmaz a válogatás), mind csupa érdeklelt fejezetei az egyetemes történelemnek. A kérdések hosszú sorát veti föl: miért hitt ezekben az ember? Miért élt velük köznapi és ünnepi rendjében? Miért fogadta el, s alkalmazkodott hozzájuk? A mágikus praktikákat és elképzeléseket sommás ítélettel a tévelygések garmadájának tekinthetjük, de életünk és gondolkodásunk sok mozzanata azt bizonyítja, hogy közünk van ehhez az örökséghez, ezért vagyunk akár nosztalgikusan, akár kritikusan kíváncsiak a homo sapiens gyermekkorára. De vajon érett fejvel képesek vagyunk-e objektíven megérteni egykori botlásaink bizarr lenyomatának, a mágiának a lényegét? FRAZER megkísérelte felfedni a hétpécéses titkot, és ezt kellõ szerénységgel és alázattal tette. Könyvéhez írott elõszavát ezekkel a sorokkal kezdi: „Könyvemmel annak a még mindig fiatal tudománynak a gyarapításához kívánok hozzájárulni, amely az emberi gondolkodás és intézmények fejlődését a történelem határára kívül esõ sötét korokban igyekszik nyomon követni. E tudomány szükségképpen lassan és gyötrelmesen halad előre; hiszen a bizonyítékok, bár néhol világosak és nagyszámúak, másutt annyira siralmasan homályosak és gyérek, hogy az óvatos kutató nemegyszer olyan tátongó szakadék szélére jut, amelyen nem mindig talál átvezetõ hidat.”

Ezúttal nem is a hiányt pótló fordításról, a válogatás elvérõl vagy a helyet nem kapott fejezetek-rõl lenne szavunk, hanem a Frazer-i koncepció lényegérõl: felfogása sebezhetõ pontjairól, ill. máig is érvényes tendenciájáról. A funkcionalista B. MALINOWSKITól kezdve A. E. JENSENIG minden jeles etnológus és valláskutató megtette a maga kritikai megjegyzését az újabb hipotézisek megalkotása során. Nem csoda, hiszen egy félvévszázad alatt rengeteg új és megbízhatóbb adattömeg

vált ismeretessé, s ezek pontosabbá tették a természetfeletti erőről, a lélekhitről, a varázslatról, a totemizmusról, a taburól stb. vallott korábbi nézeteket. FRAZER a Tylor-i animisztikus teória (vallás kialakulása=lélekhit → politeizmus → monoteizmus) hatását szívta magába, de még inkább LÉVY—BRÜHL-nek a praelogikus emberről (praelogikus → logikus) vallott nézetét, miszerint a mi logikus gondolkodásunkat megelőzte egy más minőségű gondolkodásforma. Ebből azután könnyen következhetett az a feltevés, hogy van egy kezdeten álló mágikus képzetrendszer, amelyből azután kialakult a tulajdonképpeni vallás. A szívósan továbbbélő mítoszok, babonák, rítusok *Az Aranyágban* építőelemeivé válnak egy hipotézisnek, az induktív és deduktív bizonyítási eljárásnak. FRAZER művének sarkköve tehát az, hogy a vallás kezdetének a mágiát tekinthetjük. Az egyre terebélyesedő életmű nagy tekintélyt biztosított a „cambridge-i iskolá”-nak, de mint mondtuk, célpontja is az újabb kritikáknak.

A polgári kutatás az ősmoteizmus (W. SCHMIDT), a törzs őseinek tisztelete (A. E. JENSEN), a profán és szent minőség szembeállítás (M. ELIADE) stb. elvek alapján támadja FRAZER koncepcióját. De a korábbi, nagy hírnévnek örvendő teoretikusok (R. OTTO, R. R. MARETT stb.) szintén kritizálták intellektuális felfogását, mert szerintük lebecsülte a primitív érzelmi, ösztöni tényezők jelentőségét. A szélsőségesek (pl. R. OTTO) az irracionális élményeket helyezik előtérbe, mintha a Frazer-i felfogásban érvényesülő kategóriák, nevezetesen a szimpátián alapuló mágia, az átviteli mágia stb., valamint a varázsló pappá, királyjá, istenné való fejlődésének feltételezése intellektuális belemagyarázás, a vallás kezdeteire nem illő fikció lenne. A túlzottan mértéktartók pedig odáig mennek elméletükben (pl. R. H. LOWIE), hogy a minden kultúrában jelenlevőnek ítélt vallást, amely tulajdonképpen a természetfeletti jelenségekre vonatkozó elképzelések összege, népek és korok szerint másképp kell értékelni; tehát eleve szükséges kizárni az evolúció elvét.

Ezzel szemben a társadalmi evolúció elméletét valló kutatók értékes és gazdag bizonyító anyagot találnak FRAZER műveiben. Tanúi lehetünk annak, hogy a TYLOR-i és a Frazer-i koncepció újra érdeklődést váltott ki, természetesen sok érdemes korrekció figyelembevételével. FRAZER mélyértelmű hipotézise az, hogy a mágia a világon való uralkodás illúzióját biztosította a természet erőivel szemben még nagyrészt tehetetlen emberben. Az előrelépések során, amikor vallásokat produkált a történelem, már a társadalmi relációk (etikai-morális aspektus) is beleszővődtek ideológiai rendszerébe. Az ember és a természetfeletti közötti viszony egyre több társadalmi-etikai mozzanattal egészül ki, és az osztálytársadalmak kialakulásával már a társadalmi hierarchiát is képes visszatükrözni. A mágikus és vallási jelenségek logikai rendszerezése könnyebben követhető, mint az irracionálisizmus ütvésztojéba került teoretikusok homályos „mélyenlátás”-a; az ismeretek mai szintjén viszont túl kell látnunk a szematizmus buktatóin, s mindig számolnunk kell a hit többdimenziós természetével (B. MALINOWSKI).

FRAZER munkája továbbépítésre vár, amely végeredményben a társadalmi organizmus sokrétűségének mintájára az ősi korszakok minden rendű és rangú népénél számol az ideológiai képzetek sokszínűségével, de hogy milyen „pseudo-racionális” törvények érvényesültek az ősnépek gondolkodásában, arra vonatkozóan nagyon sok tanulságot merithetünk *Az Aranyág*ból.

FERENCZI IMRE

H. M. Терещенко: Ненецко-русский словарь

Москва 1965. Изд. Сов. Энциклопедия. 942 l.

Az uralisztika szempontjából is jelentős munkát üdvözölhettünk, amikor ez a Terescsenko által összeállított szótár az elmúlt év második felében megjelent. Róla alkotott pozitív véleményünk mellett azonban fenntartásainkat sem hallgathatjuk el. Erényeit és általunk problematikusnak vélt pontjait a korábban megjelent fontosabb nyenyec szótárakkal összehasonlítva szeretnénk megvilágítani.¹

A szótár bevezető részében Terescsenko általános képet rajzol a nyenyeccekről, majd rátér a nyenyec nyelv, a nyenyec írásbeliség és a nyenyec nyelvjárások ismertetésére. Ezt az utóbbit, tudniillik a nyelvjárás csoportok felvázolását ki kell emelnünk, hiszen a korábbi szótárak ide vonatkozó részeinél többet ad: a felsorolás mellett a legfontosabb fonetikai, morfológiai és lexikai különbsé-

¹ Л. Хомич: Ненецко-русский словарь, Ленинград. 1954.

H. M. Терещенко: Ненецко-русский словарь, Ленинград. 1955.

J. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch, Helsinki 1956.

geket példaanyaggal illusztrálja, a nyelvjárások egymáshoz való viszonyát pedig rajzban szemlélteti.

Terescsenko az irodalmi nyelv és saját anyaggyűjtéseinek szókincsét dolgozza fel. A szótár alapját ily módon a Bolsaja Zemlja-i dialektus anyaga képezi elsősorban (1955-ös szótárának ez egyedüli forrása volt), de tartalmaz nyugati tundrai nyenyec (kanini, Malaja Zemlja-i) és keleti tundrai (jamali, tazi, tajmiri stb.) adatokat is. A szamojéd nyelv. kutatója számára különösen a kevésbé ismert (keleti) nyelvjárási adalékok becsesek.

A szótár azonban mégsem jellegzetesen nyelvjárási szótár, s ezért a nyelvjárási adatok csak abban az esetben kerültek bele, ha:

a) az adott nyelvjárási szó az alapnyelvjárásból hiányzik,

b) ugyanaz a szó más-más jelentésű a különböző nyelvjárásokban.

Az erdei nyenyec nyelvjárások adatai hiányoznak. Terescsenko egyébként továbbra is szükségesnek tartja egy nyenyec nyelvjárási szótár elkészítését a távolabbi jövőben.

A nyenyec lexicográfia fejlődésének, problémáinak ismertetése után a szótár használatára vonatkozó utasítások következnek, majd a tulajdonképpeni szótár.

A cirill betűs nyenyec szavak mellett jelentésként három megoldást találunk: a) ha van orosz irodalmi nyelvi megfelelője, akkor ez az adat; b) ha csak orosz nyelvjárási megfelelője van, akkor ezzel együtt pontos magyarázat; c) ha sem az irodalmi nyelv, sem a dialektusok nem tudnak segítséget nyújtani, akkor részletes értelmezés határozza meg a jelentést.

A korábban napvilágot látott szótárak kisebb terjedelmével szemben ki kell emelnünk a kb. 22 000 szóra felduzzadt anyagot, amelynek különös jelentőséget a gazdag frazeológia ad.

A mennyiségi gazdagodást néhány adattal is érdemes illusztrálni (baloldalon Terescsenko korábbi, jobb oldalon jelen szótárának adatait közölve):

Megszámlált szókezet-csoportok	A szócikkek száma	
	1955-ben	1965-ben
ба—bc	209	661
до—лэ	60	203
се—сэ	85	215
һэ—оb	108	334
об—па	36	75
аb—ба	31	72

A fenti adatokat a két szótár egészének tanulságaival egybevetve megállapíthatjuk, hogy a szóanyag bővülése egyenletes. Ennél azonban fontosabb annak a problémának a vizsgálata, milyen lehetőségeket használt fel a szerző, illetve milyen nyelvi adatok biztosítják a többletet.

A fent említett szócikkek körében végzett utólagos áttekintés alapján is elmondhatjuk, hogy a pluszt elsősorban nem az eddig megjelent szótárak anyagából hiányzó, teljesen új főszavak adják, hanem a származékok, nyelvjárási változatok, hangalakban eltérő formák (ezen kategóriákon belül természetesen sok az érintkezés). Érdemes megemlíteni, hogy a szótárakban eddig még nem közölt szavak egy része tulajdonnév. Az orosz átvételek száma az 1955-ös szótár adataihoz mérten növekszik, de míg korábban ezeket változatlan orosz ortográfiával közölte, ezúttal a nyenyec hangrendszernek megfelelő kiejtésüket iparkodik rögzíteni.

A nyelvjárási adatok súlyának illusztrálására az A és O betűvel kezdődő szavak tanulságait vettem figyelembe. Az 1955-ös szótárban ezek kivétel nélkül orosz átvételek, az 1965-ösben azonban 19, illetve 36 nyelvjárási forma szerepel, elsősorban a nyugati dialektusok köréből, ahol magánhangzós szókezet is lehetséges (és a szó nem okvetlenül jövevény).

A szócikkeket kétféle összehasonlításhoz érdemes alávetni. Lehtisalo ún. bokrosított szótárával szemben feltétlenül előnyösebb Terescsenko módszere, az tudniillik, hogy a származékokat külön szócikként kezeli. Így a szótár könnyen, gyorsan használható.

Terescsenko 1955-ös és 1965-ös munkáját egybevetve a szócikkek számának növekedése mellett az egyes szócikkeken belüli gazdagodást kell kiemelnünk. Az előbbi jelentősen elősegítette az, hogy míg az 1955-ös szótár viszonylag egységes, de szűk irott nyelvi stílust tükrözött, az 1965-ös anyag a szépirodalom és a beszélt nyelv szavait egyaránt tartalmazván a legkülönbözőbb stílus-rétegeket foglalja magába. Megtaláljuk itt az ének-, az elmesélő és a familiáris stílus mellett a vadásznyelv, a tabu, az allegorikus beszéd szavait is. A szócikkeken belüli gazdagodást a kifejezések, szókapcsolatok, nyelvi fordulatok megnövekedett száma jelzi. Példák idézése helyett elég bele lapozni a két szótárba, s máris szemünkbe ölik a különbség.

Meglehetősen sok szó esett a mennyiségi síkon megfogható többletről, amelyet ez a munka a korábbiakkal szemben nyújtott. Ezzel együtt, illetve ezen belül talán kimondatlanul is sikerült

megvilágítani a minőségi fejlődést. A szótár egyik legnagyobb érdeméről azonban külön is kell beszélni. Lehtisaloval vagy akár saját korábbi szótárával összehasonlítva is ki kell emelnünk a szavak, kifejezések árnyalt meghatározását, a fogalmak pontos visszaadását.

Érdekes, sokak által vitatott problémát jelent a szóalakok helyesírása (tulajdonképpen hangjelölése), amely szoros összefüggésben van a vitatkozó felek fonetikai, fonológiai nézeteivel.

Terescsenko az irodalmi nyelv helyesírását használja. Néha azonban mellékjelekkel teszi azt pontosabbá. Bizonyos esetekben (főleg az írásbeli azonos alakúság elkerülésére) jelöli a magánhangzó-kvantitást és a főhangsúlyt, illetve megkülönböztet egy *ə* és egy *ɔ* hangot.

A magánhangzó kérdése elsősorban az *a* hang esetében figyelemreméltó. Ha Terescsenko és Lehtisalo adatait egybevetjük, megállapítható, hogy Terescsenko háromféle *a*-jelölése (megkülönböztet egy *ā*-val jelölt rövid, egy *a*-val jelölt normál és egy *ā*-val jelölt hosszú *a* hangot) két esetben egyezik Lehtisalo jelzéseivel. Az esetek nagy részében következetesen egybeesik a hosszú és rövid *a* hangok jelölése. A Terescsenko által normálhosszúságú hangnak nevezett *a* ingadozó megfeleléseket mutat Lehtisalonál. Például:

Terescsenko:	ябтá 'роса'	~	Lehtisalo:	japtə 'Tau'
	ябтā 'вылинять'	~		japtā 'sich mausern'
	ябтa 'вымокнуть'	~		jabtā 'ist feucht'
	ябтa 'тонкий'	~		japtə 'schlank'
	ябтa 'счастливый'	~		jāb 'Glück'
	вāдā 'удочка'	~		wāðə 'Haken'
	вадa 'слово'	~		wāda 'Wort'
	ламба" 'лыжи'	~		lampa 'Ski'

Lehtisalo és Terescsenko anyagának egyezései, illetőleg ingadozásai — az egybevetés alapján — egy hosszú és egy rövid *a* fonéma meglétét valószínűsítik, de több érv hozható fel az ellenkező nézet igazolására is. Többek között az, hogy a többi magánhangzó esetében a kvantitás nem látszik fonematikus jellegűnek. Mindenesetre a három kvantitási fokozat jelölése fonológiailag aligha igazolható. Valószínű okának az individuális ejtés sajátosságait és talán a hangsúlyviszonyokat tarthatjuk.

Hasonlóan nyitott problémának kell tekintenünk Terescsenko szótárában az *ə* és a hátrább képzett *ɔ* megkülönböztetését is. A Terescsenko által *ɔ*-val jelölt hang megfelelője Lehtisalonál általában *e*, de az *ə* megfelelőjeként már hol *e*, hol *æ* áll. Például:

Terescsenkonál:	тэць 'вытереть'	Lehtisalonál:	täes-
	тэць 'иметь олений'		tj: tē-
	вэ́нко 'собака'		wēn'eku
	вэ́нāщ 'протянуть'		wēnāc
	вэ́сакo 'старик'		wesaku
	вэ́рась 'перевезти'		werāš
	вэ́лкāдась 'выйти'		wēlkwāš...stb.

Lehtisalo és Terescsenko adatainak összehasonlításakor néhány jelenségre érdemes figyelni. Terescsenkonál az *l* után sohasem találunk *ɔ*-t, mindig az előrébb képzett *ə* szerepel, Lehtisalonál azonban mindig a Terescsenko *ɔ*-jének megfelelő *e* áll. Az *ə* és *ɔ* használatában mutatkozó ingadozás miatt bizonytalanságot érzünk a Terescsenko által feltételezett fonémápar létezésével kapcsolatban.

Sokat vitatott probléma a glottis-zárhangok kérdése. Lehtisalo csak egyfajta hangszalagzárhangot jelöl, Terescsenko azonban mindkét szótárában két glottis-zárhangról beszél: zöngésről és zöngétlenről. Az eltérés mindössze annyi, hogy 1955-ben ezeket még egy jellel szimbolizálja, új szótárában viszont már két jelet használ (' és "). Terescsenko igyekszik ezek fonematikus jellegét igazolni. Egyrészt a váltakozó mássalhangzókkal, a hatásuk alatt végbemenő asszimilációkkal és a szavakban elfoglalt helyükkel, másrészt „jelentésmegkülönböztető” szerepükkel. Terescsenko érvei azonban nem meggyőzőek. A zöngés és zöngétlen glottis-zárhang fonetikai szempontból elképzelhetetlen, s a kétféle hangszalagzárhang önálló fonémaként való értékelése még akkor is problémát okoz, ha a terminológia megváltoztatásával nazalizálható és nem nazalizálható hangszalagzárhangnak nevezzük őket, ahogyan ezt Terescsenko is teszi új szótárában.²

Ago Künnap a szótár helyesírását csak gyakorlati célokból tartja kielégítőnek: „Phonetisch ist die Orthographie des Wörterbuches nicht ganz zufriedenstellend; für praktische Zwecke reicht

² Vö. még Décsy, Gy., Yurak Chrestomathy: UAS 50 (1966), 72. 1.

sie aber aus." (SFU 1965/3:235). Noha a hangjelöléssel kapcsolatban mi is rámutattunk néhány problémára, mégis azt kell mondanunk, hogy Terescsenko átírása alapján véve jó, Lehtisaloéval összehasonlítva előnyösebb annál, mert közelebb áll a fonematikus elvű írásmódhoz. Terescsenko jelölésének egyszerűsödését mutatja a mediopalatális η korábbi nz betűkapcsolattal való jelölésének egyetlen betűvel (η) való helyettesítése.

A szótár végén található grammatikai fejezet morfológiai része az 1955-öshöz képest nem változott túl sokat. Az eltérések inkább a módszer tisztulását jelzik. Áttekintései, táblázatai rendszerezettebbek, példái már nem paradigmák, hanem mondatok vagy kifejezések, melyek az egyes nyelvtani kategóriák funkcionálását mutatják.

A főnévről szóló részben ki kell emelni, hogy a többesszámú akkuzatívusz képzésének leírása 1965-ben határozottabb, logikusabb, jobban megtalálta az azonos csoportokat. Így például nem szakítja el egymástól az o tövű főneveket. 1955-ben 6 főnév paradigmáját közli. Ez 1965-ben elmaradt, de helyette ott van egy értékes fejtegetés az esetek funkciójáról. Hasonlóan nyilatkozhatunk a birtokos személyragozásról is. 1955-ben külön közli a dativus-, locativus-, translativusban használt birtokos személyragokat. 1965-ben ezeket nem közli külön, hiszen egybeesnek a genitivusban használtakkal. Ugyanez vonatkozik a duális és plurális birtokos személyragokra is, amelyek szintén egybeesnek. Mindezt egy tömör áttekinthető táblázat összegezi.

A rokonságnevek birtokos személyragozásában jelentkezik egy - na többesítő elem, amelyet 1955-ben nem említett, s melyről az a véleménye, hogy az talán egy ősi többesjel nyomait őrzi.³

A morfológiai fejezetet az egyszerűsödésen és bizonyos átcsoportosításokon túl kisebb-nagyobb eltérések jellemzik az 1955-ös fejezettel összevetve. Ezek közül néhányat érdemes bemutatni, illetve a fontosabbakat jelentőségüknek megfelelően részletezni.

A predestináló ragozásról szólva 1955-ben azt mondja, hogy a $t\ddot{o}$ után - da szuffixum következik, most viszont - d szuffixumról beszél, melyet „kötőhangzó” kapcsol az utána következő morfémákhoz.

A deverbális nomenképzők felsorolása nagyjából azonos. Az árnyaltabb csoportosítás mellett azonban jelentősnek tekinthető, hogy két eddig nem ismert képzőt mutat be [- $\ddot{y}$ és - u “(1)].

Új eredményt jelent a denominális verbunképzők felsorolása, amely korábbi szótárából hiányzott.⁴

A kötőszókkal 1955-ben részletesebben foglalkozott, most tömörebb áttekintést nyújt. Rövidsége indokoltan látszik abból a szempontból is, hogy a nyenyec alá- és mellérendelő kötőszók szilárd kategóriaként való megléte nem valószínű. Az összetett mondatok tárgyalásánál utal is arra, hogy ezek most vannak kialakulóban. Ha találunk is az összetett mondatok felé mutató átmeneti típusokat, ezek megalkotásában nem kötőszókat, hanem más mondattani eszközöket használ a nyenyec nyelv. Hasonlókat állapíthatunk meg a mondatrészek összekapcsolásáról is.

Terescsenko a nyenyec nyelv szintaxisát vizsgálva korábbi kutatásait továbbfejlesztő eredményekre jut. Általában régebbi fejtegetéseit egészíti ki, a hiányosan vagy gyöngébben felvázolt szintaktikai problémákat újabb adatokkal világítja meg.

1955-ben is írt a szórend változásáról, de jelen munkájában magyarázza meg, hogy ez az értelmi kiemelés függvénye. Utal nyelvjárási különbségekre, arra például, hogy az alany is kerülhet az állítmány mögé — azokban a dialektusokban, ahol a szintaktikai normák nem olyan szilárdak, mint az irodalmi nyelv alapját képezőkben.

Az állítmányról korábban meglehetősen röviden ír, most felsorolja az állítmány fajait is (egyszerű igei, egyszerű névszói és összetett igei, összetett névszói).

A többi mondatrésztől és az alapvető szintaktikai kapcsolatoktól lényegében korábbi véleményének megfelelően nyilatkozik, egy-két finom észrevétel azonban feltétlenül kiemelhető.

A szerző 1955-ben csak rövid megjegyzéssel tárgyalta a mondatfajákat, ezen belül is a leginkább használható egyszerű mondatokat. Új szótárának mondattani összefoglalása már részletesebb képet nyújt. Felrajzolja és megnevezi az egyszerű mondat fajait, kiemelve közülük az alanynak vagy állítmánynak alárendelt igéből képzett névszókat, melléknévi és határozói ige neveket tartalmazó egyszerű mondatot, amely az alárendelt összetett mondatok felé mutat átmenetet. Az összetett mondatokról alkotott véleményét már ismerjük. Ehhez talán azt kell még hozzáfűzni, hogy előfordulásukat nyelvjárási síkon is igyekszik lokalizálni. Megjegyzi, hogy a keleti nyelvjárások egyáltalán nem használják az összetett mondatokat.

³ 1956-ban megjelent *Materiali i issledovanija po jazyku nencev* (Moszkva, 1956) című munkájában bővebben foglalkozik ezzel.

⁴ Ez persze csak saját rendszerezésének tökéletesedését mutatja, mivel ezek a képzők Prokofjev nyelvtani összefoglalásában szerepelnek.

Sok új és érdekes megjegyzése van Terescsenkonak a nyenyec szókészletről, a szóállomány alapvető tulajdonságairól és változásairól, illetve a változások módjáról. Jól sikerült a nyenyec szóállomány gazdagságának bemutatása azzal a kettősséggel, hogy a gyakorlati étellel összefüggő fogalmakat szinonimasorok jelölik, míg a mindennapi élet szempontjából jelentéktlenebb fogalmak jelölése szegényes. A példák felsorolásán túl érdemes lett volna megvizsgálni, hogy például a hó fogalmát jelölő negyven szó milyen szócsaládba tartozik, azaz hogyan jött létre a kifejezésnek ez a finom árnyalatokra is kiterjedő gazdagsága.

A felsorolt példákat figyelembe véve is azonnal a szemünkbe ötlük, hogy a szinonimasor egy-két tagja összefügg egymással. Pl.: *марико* 'твёрдый, гладкий снег', *марумбэй* 'затверделый снег'. Egy-egy alakot közelebről is megvizsgálva megállapítható, hogy kevés közöttük az alapszó, legtöbb származék. Pl.: a *ёмзя* 'мягкий снег' összefügg a *ёмзе(сь)* 'идти, падать' igével, illetőleg abból képzett névszó, amit második 'снегопад' jelentése is bizonyít. A *марико* 'твёрдый снег' a *марумзь* 'затвердеет', *марумда* 'сделать твёрдым', *маруворць* 'затвердевать' szócsalád tagja, de ide tartozik a külön említett *марумбэй* 'затверделый снег около чума' is. A szinonimasor gazdagodását jelentésátvitel is eredményezheti. Így jöhetett létre a *Ҳўл* 'мягкий, рыхлый' melléknévből a *Ҳўл* 'мягкий, рыхлый снег' főnév és ennek továbbképzett alakja a *Ҳўладо* 'мягкий, рыхлый снежок'. Névtávitelre utal a *сэр* 'гололедица' és a *сэр* 'белый' összefüggése.

Hasonló jelenségekkel más szinonimasorokban is találkozhatunk. Pl.: a *сидесь* 'двухгодовалый слен' főnév a *сидя* 'два' számnévből származik. Megállapítható tehát, hogy ez az árnyalt kifejezőkészség a szóképzés, jelentésátvitel, névtávitel felhasználása révén jött létre.

A szerző bővebben foglalkozik a nyenyec toponimikával, a nyenyec tulajdonnevekkel. Megemlíti a nyenyec nyelv egyik jellegzetességét, az allegorikus nyelvhasználatot, amely a jelentésátvitel egy sajátos formáján alapul.

Meghatározza a homonimák fogalmát és keletkezésük szerint csoportosítja őket. A szinonimák és antonimák különbségeit elemezve egyúttal a beszédben betöltött szerepükre is rávilágít. Érdekes a tabu-szavakról írott fejezet. A frazeológiai kapcsolatok, kifejezések jellegzetességeit megvizsgálva Terescsenko befejezésül a szóállomány fejlődésének korábban megismert módjait foglalja össze — kimondatlanul is határozott képet rajzolva a nyelv állandóan változó életéről.

Ez a munka nélkülözhetetlen a szamojéd filológia művelőjének: anyagának gazdagsága, áttekinthető megismerhetősége, nyelvtani részének új eredményei — vitatott pontjaival együtt — jelentős mértékben segítik a további kutatásokat.

LABÁDI GIZELLA

3. Н. Куприянова: Эпические песни ненцев

Москва, 1965. Наука. 781 l.

Kuprijanova könyve két részre oszlik. Az első rész a mintegy ötven oldal terjedelmű Bevezetés, a második pedig a nyenyec szövegeket és ezek orosz fordítását tartalmazza. Ezen kívül a második részhez csatlakozik a jegyzetanyag és néhány szó a közlőkről.

Figyelemre méltó a Bevezetés, amely hat fejezetből áll. Közülük az első voltaképpen általános ismertetés a nyenyecokről, életmódjukról, gazdasági és társadalmi fejlődésükről, valamint történetükről. Ez a fejezet a szamojédistának sok újat nem ad, de a kötetet használó folkloristák számára hasznos. Elkelt volna itt néhány bibliográfiai utalás is.

A második fejezetben a nyenyec folklór gyűjtésének történetével foglalkozik Kuprijanova — azaz az egyes gyűjtőutakat és a korábban megjelent nyenyec szövegkiadványokat ismerteti. Szól Castrénnek (Lehtisalo által újra kiadott) gyűjteményéről, melyet Castrén 1842—43- és 1845—49-ben gyűjtött a nyenyec és szelkupok között, közelebről meg nem határozható helyen, továbbá Lehtisalo 1911. és 1914. közti expedícióján gyűjtött nyenyec folklorisztikai anyagáról, amely 258 szöveget, túlnyomórészt verseket tartalmaz. Mindössze néhány epikus dal található köztük. Számunkra új tudománytörténeti adalék, hogy Prokofjev és tanítványai a 30-as években jelentős szamojéd szöveganyagot gyűjtöttek össze. Sajnos ennek nagy része elpusztult a II. világháborúban.

A háború utáni kutatókat ismertetve beszámol arról, hogy Scserbakova 1946-ban folklór expedíciót vezetett a Nyenyec NK-be: eredménye 1300 gépelt oldalnyi szöveg. Terescsenko és Homicis a Jamal-Nyenyec NK-ben folytatott éveken át gyűjtést. Kuprijanova az 1948—49-es és az 1959-es expedíciókon jegyezte le a kötetben közölt énekek egy részét, a Nyenyec NK-ben Nyelmin-Nosz településen, a Vüucejszkij kolhozban. (A többi ének Scserbakova említett gyűj-

tésének legjobbjából került ki. (Kuprijanovának módja nyílt az egyes közlők repertoárját is vizsgálni, s az epikus dalok újabb fejlődési irányát is figyelemmel kísérhette. A népköltészet gyűjtése a Nyenyec és Jamal-Nyenyec NK-ben ma is folyik, és ehhez nagy segítséget nyújtanak a nyenyec diákok. Sajnos, e kiterjedt gyűjtőtevékenységet az anyag publikálása és feldolgozása nehezen tudta nyomom követni. A 30-as évektől kezdve ugyan több nyenyec nyelvű kiadvány, mesegyűjtemény látott napvilágot a Szovjetunióban, ezek azonban nem nyelvészeti vagy néprajzi érdekű könyvek (kivéve Scserbakova 1960-ban kiadott mesegyűjteményét). Egyedüli funkciójuk a nyenyec lakosság tanításának és kulturális igényeinek szolgálata. Az alapos gyűjtések után azonban főiskolai tankönyv jelent meg Leningrádban 1960-ban, *Nyenyeciek folklor* címen, amely átfogó képet nyújt a nyenyec népköltészeiről, és tárgyalja annak csaknem minden műfaját.

A harmadik fejezet a nyenyec népköltészet műfajait igyekszik körülhatárolni az alábbi felosztás alapján:

1. Etiológikus elbeszélések (a föld, a természeti jelenségek, az ember stb. eredetéről); 2. Áldozati imák; 3. Hagyományok, mondák (a nemzetségek eredetéről, a szent helyekről); 4. Rituális költészet (pl. lakodalmi dalok); 5. Sámán dalok és mesék; 6. Mesék; 7. Epikus dalok; 8. Lírikus dalok; 9. Találós kérdések; 10. Mai történetek.

Ezek közül a műfajok közül több, főleg a régies jellegűek megtalálhatók Castrénál és Lehtisalonál egyaránt. A mesék megítélésében azonban téved Castrén, amikor idegen eredetűnek tartja azokat. Persze vannak oroszból átvett mesék is, de a nyenyec ezekre külön terminust használ („*луча вадако*” orosz mese), ám a nyenyec mese döntő többségében eredeti, csak erre a korábbi gyűjtők figyelme nem terjedt ki. A nyenyec nyelvben több elnevezés használatos a népköltészet egyes műfajainak megnevezésére. A prózai műfajokat a *wadako* 'mese' és *lahanoko* 'elbeszélés' névvel jelölik. Az énekelve előadott műfajokra pedig ezeket a terminusokat használják: 1. *яңгебү* 'dal', (általában) < *яңгериб* 'énekelni'; 2. *хынабү* 'dal' (tkp. nyenyec dal) < *хыноу* 'nyenyec dalt énekelni'; ez talán a legősibb a daltípusok közül; 3. *ярабү* 'panaszdal' < *яриб* 'sírni'; 4. *сюдабү* 'ének az óriásról' < *сюдобя* 'óriási'; 5. *сө* 'ének, hang'. Ez gyakran összetételekben fordul elő. Pl. *наецкы сө* 'gyermek dal', *ябө сө* 'ívó dal'. A lírai dalok (*хынабү*, *сө*) alapjában véve improvizálások. Rövidék ezek a dalok, és többnyire egy konkrét érzésről szólnak, nem a szélesebb közönség számára dalolják, hanem ki-ki magának.

A negyedik fejezetben a folklór és a mindennapi élet közti kapcsolatokról, a nyenyeceknek az egyes műfajokhoz való viszonyáról ír a szerző. Az írástudatlan nép a dalokban, mesékben, mondákban élte ki esztétikai igényét — ennek lehetőségeit bőre tágitotta a sajátos életmód: gyakori és hosszú utazások a tundrán, valamint a folyókon. Hozzátehetjük a szerző gondolatmenetéhez, hogy az esztétikai igény itt nem más, mint a rendkíválság, a világ meg nem értett jelenségeinek, tárgyainak, s ezek gondolati tükröződéseinek megfelelő rendezése és magyarázata.

A nyenyec szóbeliség módszeres gyűjtése csak a 30-as évektől indult meg, s ezeknek és régebbi szórványos gyűjtéseknek az egybevetése igazolja, hogy többféle ének kihalt, illetőleg kihalóban van (pl. a sámánadalok), a mesék, találós kérdések viszont igen népszerűek ma is mind az öregek, mind a fiatalok előtt — természetesen már nem mindenütt egyforma komolysággal fogadják őket. Más a helyzet az epikus dalokkal. Már Castrén korában is főleg ősszel és télen adták elő ezeket, mikor pihenésre kényszerülnek. Ilyenkor összegyűlnek a szomszédok, és mesélik a régmúlt idők tanújaként fennmaradt eposzokat, melyek a mostani nemzedékekben is mély tiszteletet keltenek, mivel a hősinek érzett múltjáról szólnak. A mesélés néha a másnapra is átnyúlik. Ma már újság is jelenik meg a nyenyeciek földjén s ez olykor közöl epikus dalokat, ám a fejlettebb életforma így is fokozatos kihalásra ítéli ezeket. Lírai dalok azonban még ma is keletkeznek.

Az ötödik fejezet részletesen foglalkozik a *s'udbabc* kialakulásának és mibenlétének kérdéseivel. Az első *s'udbabc*-ot Castrén jegyezte le, mégpedig egy egészen ősit, melynek főhőse emberevő óriásokkal harcol. Az ilyen típusú énekek központi tematikája az emberevő óriások közötti, vagy az embereknek (akik szintén óriásként jelennek meg) ellenük vívott harca. A *jarabc* típusban is szerepelnek ezek a földöntúli lények, de inkább csak epizódyszerűen. A *s'udbabc* műfajból egyébként nem túl sokat ismerünk: Castrén nyolcat, Lehtisalo hatot jegyzett le, Kuprijanova és Scserbakova pedig 12-t.

Alaptémának látszik a leánykerés, ami az epikus dalokban sajátos módon fejlődött ki, a régi nyenyec szociális rendnek és világlátásnak megfelelően. Ezek a régi szövegek igen sokat mondanak az ősi állapotokról a szakavatott kutató kezében. A motívum leggyakrabban a fiatalabb fiú házasságának, ill. nőkeresésének módozatait írja le. Általában messzeföldről hozzák asszonyaikat, így a dalokban megfigyelhető az utazás motívuma — ami (már korábban is utaltunk rá) igen jelentős szerepet tölt be még ma is a nép életében. Ez az út igen nehéz és rendkívül jelentős a dalokban. A leánykereső nagy apparátussal indul útjára (réncsorda, háztartás), s néha életveszélyes a vállalkozás, mert semmi kapcsolata nincs az emberekkel. Mégis, ha a hős elhalasztja az utat, egyértelműen

elítélik. Nemcsak az utazás veszélyes, a nőt gyakran erőszakkal nyerik el. Olykor véres harc kezdődik a kéro és a lány szülei közt. Ez a viadal rendre a kéro győzelmével végződik. Az adatok szerint hajdan a nőszerzés az egész nemzetség ügye volt. Ez a régi nyenyec társadalom egyik jelenségét, a kötelező exogám házasságot mutatja, amely a nemzeti társadalom felbomlásáig volt életben. A *s'udbabc* másik népszerű témája a vérbosszú, amely nehéz és hosszú harcot követel, bár a megölt apa fia rokonai segítségét is igénybe veheti. Ez a törvény éppúgy kötelező volt, mint az exogám házasság. Harmadik gyakori téma a réncsordák birtoklásáért folytatott harc, de rendszerint alárendeltébb a házasság, vagy vérbosszú motivumánál. Ez természetes is, hisz a vagyonyszerzés ilyen módja újabb keletű a nemzeti társadalomban, célja nem egyszerűen a szembenálló nemzetség tönkretétele, hanem a meggazdagodás. A XIX. században gyűjtött *s'udbabcok* meglehetősen sematikusak, valamennyi a fenti minta alapján készült, s úgyszólván csak a főszereplő nevében különböznek egymástól. Az újabban gyűjtött epikus mondákban a vándorlások, harc, asszonyyszerzés, a végnélküli utazás, majd a hazatérés motivumai mellé jobb párbeszédnek, egyéni jellemzés is járulnak, s a hősök nem csupán fizikai erővel rendelkeznek, hanem bátorságuk, merészségük, sőt belső lelki tulajdonságai is megnyilvánulnak. A tematika azonossága ellenére a kompozícióban és az ábrázolási eszközökben különböznek a Castrén gyűjtötte *s'udbabcok*: tkp. különálló epizódok hosszú láncolatából állnak, s archaikus vonásként több nemzedék életét ölelik fel. Az újabbnál egyetlen hős áll előtérben, aki a nemzeti társadalom ideálját képviseli. A *s'udbabc* jellemző ábrázolásmódja a hiperbola, mely állandó kifejezésekkel, formulákkal egészül ki. Az előadásmód harmadik személyű, s igen fontos az *ének-beszéd*, mely az egyes epizódok összekötésére szolgál, azaz a cselekmény színhelyeit kapcsolja. A *s'udbabc*ban általában nincs szó érzelmekről, bár itt-ott föltűnik a szerelem, sőt a mostani gyűjtésük a főhős lelkivilágát, a táj szeretetét is mutatják. Ezek és bizonyos tematikai oldottság közelítik a másik műformához, a *jarabc*hoz, melyet a hatodik fejezet tárgyal.

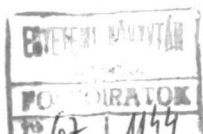
A *jarabc* szó szerint sírást, siránkozást jelent, mégis különbözik az orosz folklórból ismert siránkozástól, és nem kapcsolódik a gyászhoz. A hősök szenvedéseiről, harcáról és győzelméről szól. Castrén gyűjtötte az elsőt, Lehtisalo további hetet, de nem használják ezt a terminust, és nem szólnak semmit magáról a dalról. A *s'udbabc*tól eltérően az előadók egyben a főhős vagy átló, ami a személyes jelleg erősebb kidomborítását és az ünnepélyesség alacsonyabb fokát eredményezi. A *jarabc* változatos tematikájú: két fő ága a hősi és mindennapi élet. A hősiekből általában a nőszerzés a fődolog. Ebben nagyon közel áll a *s'udbabc*hoz, a kifejlés is csaknem ugyanolyan. Más viszont a téma megvilágítása: a *s'udbabc* ünnepélyes (néha tragikus), a *jarabc* hétköznapi (itt-ott humoros) eseménynek veszi a nőszerzést, a nagy utazást. A vérbosszú is lehet témája a hősi *jarabc*-oknak. Ezek abban különböznek a *s'udbabc*tól, hogy a hős gyöttrődését, szenvedését is bemutatják. A hétköznapi tárgyú *jarabcok* igen széles skálájúak: 1. A nemzetségek közti harc a rénekért és más gazdasági eszközökért. (Ez a *s'udbabc*ban alárendelt szerepű.) Az ilyen háborúban a család, megtudván, hogy ellenség közeledik, elrejtí fiai, hogy ne haljon ki a nemzetség, mivel a győztes ellenség valóságos vérfürdőt rendez. A fantasztikus elemek nem játszanak jelentős szerepet. 2. A családok kölcsönös viszonya. Az egyik dalban békés idilli képet kapunk a nagy nemzeti csatádról. 3. A nők nehéz helyzetéről szóló *jarabcok*. 4. Az árva-gyerek téma. E két utóbbiban különösen nagy jelentőségű a hősök szenvedése és érzelmeik kifejezése. Szenvednek a hidegtől, magánytól, más emberek durva bánásmódjától stb. 5. Más népekkel való összeütközés. Három nép különösen gyakori, akikkel nemcsak harci kapcsolatban álltak: a tunguz (evenki), a tau (nganaszán) és a madu (enyec). Az orosz kereskedők is előkerülnek, igen gyűlölt személyekként.

A valósággal való közelebbi kapcsolat miatt a *jarabc*ban kicsi a hiperbola szerepe, a nyenyec nép mindennapi és történelmi életéről is több adatot nyerhetünk. Gyakori a vagyontalan hős megjelenése, aki meglehetősen pesszimista gondolatokkal teli. Ezzel függ össze a rabszolgaság motívuma is. A *jarabc*ban is ugyanazok az ideálok, amik a *s'udbabc*ban: a rokonszenv a szegényebb oldalán áll, bár úgy tűnik, hogy a *jarabc* a nyenyec társadalom újabb vonásait, felbomlását és differenciálódását is jelzi.

A kötet hat *s'udbabc*t tartalmaz. Ebből négynek a főhőse Ябта Саяя vagy fia, egyé Ноея, egyé pedig а Носитэя nemzetség. Ezenkívül 19 *jarabc*t találhatunk a könyvben, ezekre Kuprijanova az alábbi csoportosítást adja: énekek a nőszerzésről (hét), énekek a nemzetségek közti összeütközésekről (szintén hét) és végül énekek a hősök viszontagságairól és szenvedéseiről (öt).

A Dobrovolzskij tollából származó Függelék a nyenyec dalok éneklésével foglalkozik, s mint ilyen, újat mondó munka, melynek fejtegetéseit kottamellékletekkel is erősíti. A rövid cikk rámutat az énekek ritmikai tulajdonságaira, foglalkozik a töltőszótagokkal (Нэ-эи stb.), és érdekes kiegészítés a gyűjtemény egészét tekintve.

A könyv kezelése eléggé nehézkes. Az egyes énekek nagy terjedelme miatt kényelmetlen az az eljárás, hogy az orosz fordítás csak a nyenyec szöveg után következik. Jobb módszer lett volna az

alátördelés, sorszámozással ellátva. Amellett a fordítás néha túl szabad. Noha a könyv látszólag prózai szövegeket tartalmaz, az egyes énekek valójában versek. Ennek bizonyítására bemutatunk egy rövid részletet a 63. oldalról, jelezve a verssorok közti határt: |*Сиде Парисе*'э |*мэвна Нэдлэвы*-*Сиде парисе*'энда |*нямюди' няр' хэвы*'. |*Нэ' син' нута' нидав*'. |*Нутава*нда *сер'* |*Сиде' Парисе*'эр *масыню*. A tudományos teljesség érdekében célszerűbb lett volna versebe szedve közölni az énekeket, nem hagyva ki a szótagtöltő elemeket sem.

A kötet hasznos kiadvány, az uralisztika és a néprajz szükséges segédeszköze.

RÉVÉSZ MIHÁLY

TARTALOM

<i>Ferenczi Imre</i> : Mondaterminológiák és műfajkritériumok	5
<i>Végh József Mihály</i> : A népköltészet prózaritmusáról	19
<i>Kovács János</i> : Újabb adatok a vásárosdombói regölés szokásához	25
<i>Mikola Tibor</i> : Szamójéd névutók	29
<i>Nyíri Antal</i> : A Müncheni Kódex eredeti kézírata tanulmányozásának tanulságai	39
<i>Velcsöv Mártonné</i> : Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz	55
<i>Szathmári István</i> : Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyes- írási és nyelvi módosításai?	63
<i>Pálfalvi Etelka</i> : A magyar irodalmi nyelv kezdeti szakaszának néhány sajátága	69
<i>Bodnár Ferenc</i> : Nyelvi viselkedés — nyelvtani jelentés	75
<i>Ocsák Miklós</i> : Nyelvjárási szövegek Cíkolaszigetről	81
<i>Ismertetések:</i>	
<i>Björn Collinder</i> : Introduktion till de uraliska språken (<i>Mikola Tibor</i>) 85 — <i>Bo Wickman</i> : Svensk—ungersk ordbok (<i>Mikola Tibor</i>) 86 — <i>James G. Frazer</i> : Az Aranyág (<i>Ferenczi</i> <i>Imre</i>) 87 — <i>Тереженко</i> : Ненецко—русский словарь (<i>Labádi Gizella</i>) 88 — <i>Куприянова</i> : Эпические песни ненцев (<i>Révész Mihály</i>) 92	

A NYELVÉSZETI DOLGOZATOK EDDIG MEGJELENT FÜZETEI

1. *Mészöly Gedeon*: Miscellanea
2. *Nyíri Antal*: *Pákász* szavunk története
3. *Rácz Endre*: Ikerítéssel alakult becéző neveinkről
4. *Velcsov Mártonné*: Testrésznevekből alakult mértékneveink története. I. Arasz
5. *Bodnár Ferenc*: Bakó — Kétágú
6. *Dienes Erzsébet*: Az Érdy Kódex és a Volf-féle kiadás
7. *Mészöly Gedeon*: Miscellanea II.
8. *Hajdú Péter*: Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben
9. *Bakos Ferenc*: A *sztirájé* és fogalomkörének magyar kifejezései
10. *Nyíri Antal*: Ugor vagy finnugor eredetű-e *szó* szavunk?
11. *Rácz Endre*: Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században
12. *Szádeczky-Kardoss Samu*: A *Tisza* nevének története a honfoglalásig
13. *Velcsov Mártonné*: Testrésznevekből alakult mértékneveink története. II. Ol
14. *Bodnár Ferenc*: A mondat és predikatív viszony vitás kérdései
15. *Bóna Júlia*: A harasztí nyelvjárás szókincse
16. *Ilia Mihály—Juhász Antal*: A tápai gyékényszöveg és szókincse
17. *Rácz Endre*: A következményes mondatok a mai magyar nyelvben
18. *Mészöly Gedeon*
19. *Péter László*: Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia
20. *Hajdú Péter*: Latívus és infinitívus kapcsolata a szamojédban
21. *Nyíri Antal*: A Bécsi és Müncheni Kódex helyesírásának egyik vitatott kérdése
22. *Rácz Endre*: Csicsa és társai
23. *Velcsov Mártonné*: Sín, sing, fasing
24. *Bodnár Ferenc*: A mondat *parole* jellegéről
25. *Dienes Erzsébet*: Az Érdy Kódex keletkezésének ideje
26. *Velcsov Mártonné*: A magyar nyelv alaktanának dialektikus szemlélete
27. *Rácz Endre*: A következményes mondat stilisztikai szerepe
28. *Bodnár Ferenc*: Mondat és szójelentés
29. *Mikola Tibor*: Egy magyar szócsalád eredetéhez
30. *Pálfalvi Etelka*: Korán
31. *Nyíri Antal*: Hangutánzó eredetű térszínforma nevek
32. *Órdög Ferenc*: A gyulaji keresztnévek becéző alakjai
33. *Péter László*: Csefkó Gyula munkássága. Bibliográfia
34. *Hajdú Péter*: A szelkup locativustól és ablativustól a magyar visszaható névmásig
35. *Rácz Endre*: A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig
36. *Velcsov Mártonné*: Toldalakok funkcióváltozása
37. *Pálfalvi Etelka*: Volt-e *incs* a magyar nyelvben?
38. *Sipka Sándor*: Adalékok Imre Sándor nyelvtudományi munkásságához
39. *Mikola Tibor*: Jelentéstani megjegyzések a *reg* szócsaláddal kapcsolatban
40. *Dienes Erzsébet*: A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy Kódexben
41. *Bodnár Ferenc*: Mondat és struktúra
42. *Nyíri Antal*: Néhány magyar szó eredetéhez
43. *Lőrinczy Attila*: A mondóka stilisztikai szerepe Móra Ferenc novelláiban
44. *Kordé Imre*: A dávodí földművelés szókincéből
45. *Szabó József*: Nyelvjárási szövegek Nagykönyiből

46. Szécsi Pál: Az egyelemű névadás nyomai és a becézés a kabai anyakönyvekben
47. Mikola Tibor: A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása az ősmagyarban
48. Rácz Endre: Nyelvművelő jegyzetek a mondatszerkesztés köréből
49. Velcsov Mártonné: Szólások az arasz és az ujj szóval
50. Bodnár Ferenc: A magyar azonosító mondat nyelvtani elemzése
51. Nyíri Antal: Szófejtések II.
52. Hajdú Péter: A mai uráli nyelvészetről
53. Nyíri Antal: Az -ó, -ő képzős igénevek történetéhez
54. Szathmári István: A magyar stilisztika indulása
55. Bodnár Ferenc: A mondat valósága
56. Végh József Mihály: A prózaritmus kérdéseiről
57. Szabó József: Szójegyzék Nagykováriból
58. Péter László: Klemm Imre Antal munkássága
59. Sipka Sándor: A verselemzés módszerei
60. Végh József Mihály: A népköltészet prózaritmusáról
61. Mikola Tibor: Szamojéd névutók
62. Nyíri Antal: A Müncheni Kódex eredeti kézírata tanulmányozásának tanulságai
63. Velcsov Mártonné: Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz
64. Szathmári István: Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai?
65. Pálfalvi Etelka: A magyar irodalmi nyelv kezdeti szakaszának néhány sajátága
66. Bodnár Ferenc: Nyelvi viselkedés — nyelvtani jelentés
67. Ocsák Miklós: Nyelvjárási szövegek Cikolaszigetről